

SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE TÜRKİYE’NİN ORTADOĞU POLİTİKASI (1991- 2011): GÜVENLİK MERKEZLİ YAKLAŞIM DAN İŞBİRLİĞİNE*

Ferhat DURMAZ¹
Murat GÜL²

ÖZET

Bu çalışma Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye’nin Ortadoğu politikalarının şekillenmesinde hangi faktörlerin ön plana çıktığını, hedeflerin gerçekleştirilmesinde kullanılan araçları ve bu politikaların uygulamadan sonra ortaya çıkan sonuçları üç ayrı dönemde (1991-1997, 1997-2002 ve 2002-2011) ayrıntılı bir şekilde analiz etmeyi amaçlamaktadır. 1991-1997 arası dönemde Türkiye’nin Ortadoğu’dan kaynaklı tehditler nedeniyle bölgeye yönelik politikalarında güvenlik ön planda olmuştur. 1997-2002 arası dönemde ilişkilerdeki sorunların çözülmesi için Ankara’nın da adımlar atması gerektiğini savunan İsmail Cem’in etkisiyle, Türkiye, Ortadoğu’ya yönelik politikasında bölge ülkeleriyle işbirliği zemini oluşturulması şeklinde bir perspektif benimsemiştir. 2002-2011 arası AK Parti döneminde Türkiye, Ortadoğu’ya yönelik politikasını karşılıklı işbirliğinin tesis edilmesi, ekonomik ilişkilerin dinamizm kazanması, tarihsel ve kültürel bağların yeniden canlandırılması ve bölgesel istikrar ile barışa katkı sağlanması olarak belirlemiştir. Bu noktadan hareketle, çalışma, bu üç ayrı dönemde Türkiye’nin Ortadoğu politikalarında dış politika söylem, araç ve hedefleri açısından radikal ve kapsamlı değişiklikler olduğunu göstermiştir. Arap Baharı sonrasında ortaya çıkan süreç henüz devam ettiği için ve sınırlılık bağlamında çalışmanın kapsamına dâhil edilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ortadoğu, Türk Dış Politikası, Güvenlik ve İşbirliği

* Bu çalışmada yazarlar Ferhat Durmaz’ın Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı’nda 2016 yılında tamamladığı “Tarihsel Süreç İçinde Türkiye’nin Ortadoğu Politikası” başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanmıştır.

¹ Ferhat Durmaz, Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü. ferhatdurmaz2013@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1315-7686, (Sorumlu ve Birinci Yazar).

² Murat Gül, Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, murat_gul@email.com, ORCID: 0000-0003-2949-2873.

TURKEY’S MIDDLE EAST POLICY in the POST-COLD WAR ERA (1991-2011): FROM SECURITY-ORIENTED APPROACH TOWARDS COOPERATION

ABSTRACT

This article aims to study the basic factors shaping Turkey’s Middle East policy, the main instruments to realize Turkey’s goals and determine the outcomes of these policies in three periods (1991-1997, 1997-2002 ve 2002-2011) in a detailed manner. Due to the threats posed from the Middle East region, security-first approach has dominated Turkey’s perspective towards the region between 1991 and 1997. Between 1997 and 2002, with the effect of İsmail Cem who was advocating Ankara should take steps to overcome the problems in relations with the region, Turkey adopted a vision to construct a relation model based on cooperation with the countries of the region. Between 2002 and 2011, under AK Party administration, Turkey approached its policy towards the Middle East upon constructing mutual cooperation, activating and strengthening economic relations, reviving historical and cultural ties and contributing to peace through regional stability. Moving forward from this point, this article sets forth that during these periods Turkey’s Middle East policy reflects radical and comprehensive changes in terms of foreign policy discourse, instruments and goals. Since the process is continuing and due to limitation of the study, post-Arab Spring period has not been included to the scope of the study.

Keywords: Turkey, Middle East, Turkish Foreign Policy, Security and Cooperation

1. GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti, Ortadoğu bölgesi ile tarihsel, kültürel ve jeopolitik açıdan önemli ve güçlü bağlara sahiptir. Türkiye, Ortadoğu’ya uzunca bir süre hâkim olan Osmanlı Devleti’nin mirasçısı olarak kurulmuş, İslam çerçevesinde bölgeyle kültürel bağlar her zaman canlı kalmış ve hem bölge ülkelerinden birisi olması hem de bölgeyle olan sınırı nedeniyle Ortadoğu’da yaşanan gelişmeler Türkiye’yi güçlü bir şekilde etkilemiştir. Tüm bu dinamikler Ortadoğu’nun Türkiye için dış politikada önemli konu başlıklarından ve alanlardan birisi olmasına yol açmıştır.

Ortadoğu ile güçlü bağlara sahip olmasına rağmen Türkiye’nin Ortadoğu yönelimi uzunca bir süre dış politikadaki Batı bağlantısı çerçevesinden tanımlanmıştır. Özellikle, Soğuk Savaş döneminde (1945-1991) Türkiye’nin Ortadoğu’ya yönelik bakış açısını şekillendiren temel

faktör dış politikada Batı bloku ile geliştirdiği ittifak ilişkisi olmuştur. Truman Doktrini çerçevesinde ekonomik yardımlar aldığı ve Sovyet tehdidine karşı ittifak ilişkisi tesis ettiği ABD ile benzer davranışlar geliştirmenin kendisine çıkar sağlayacağı düşüncesiyle Demokrat Parti yönetimindeki (1950-1960) Türkiye, 28 Mart 1949'da İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olmuş, Bağdat Paktı'nın oluşumunda önemli bir rol oynamış, Süveyş krizi ile ilgili Londra konferansları sırasında Batıyı destekleyici açıklamalar yapmış ve Lübnan'a yönelik müdahalede ABD'nin İncirlik üssünü kullanmasına izin vermiştir. Diğer bir deyişle, bu dönemde Türkiye, eylem düzeyinde Batının önceliklerini ve çıkarlarını yansıtan bir tutum içerisinde olmuştur (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2001: 634; Umar, 2013: 10-15). Tüm bu eylemler, Türkiye ile Ortadoğu devletleri arasında bir kopukluk oluşturmuş, Türkiye'nin bölgede etkinlik tesis edememesine ve uluslararası gelişmelerde bölge ülkelerinin desteğini alamamasına yol açmıştır.

1960 sonrası dönemde, Türkiye için Ortadoğu; dış politikada, özellikle Batı ile ilişkilerde, sorunlar yaşandığı zaman yönelmesi gereken bir dış politika alanı olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin, Türkiye, Kıbrıs konusunda 1964 Johnson mektubuyla Batının kendisini yalnız bırakması ve Aralık 1965'te Birleşmiş Milletler'de Kıbrıs konusunda yapılan oylamada Ortadoğu devletlerinin kendisini desteklememesi üzerine Ortadoğu devletlerinin iç meseleleri ile bölge ülkelerinin birbirleriyle olan ilişkilerine müdahil olmamayı bir dış politika yöntemi olarak benimsemiştir. Uygulamada, Türkiye, İncirlik üssünün kendi çıkarları dışında kullanılmayacağını belirtmiş, İslam Zirvesi'ne temsilci göndermiş ve Filistin Kurtuluş Örgütü'nü (FKÖ) tanıyarak büro açmasına izin vermiştir. Dolayısıyla, bu dönemde, Türkiye, Ortadoğu devletlerinin desteğini kazanmaya yönelik eylemlerde bulunmuştur (Tuncer, 2007: 216-217; Armaoğlu, 2017: 201-272).

Diğer yandan, Turgut Özal döneminde görüldüğü gibi, Türkiye'nin Ortadoğu'ya bir vizyon çerçevesinde yaklaşmaya çalıştığı zamanlar da olmuştur. Özal, yeni bir dış politika yöntemi olarak geliştirdiği Barış Suyu Projesi gibi projelerle hem Ortadoğu ülkeleri ile su sorununu çözmeyi hem de karşılıklı işbirliğinin tesis edilmesi yoluyla Ortadoğu bölgesinde barışı ve istikrarı engelleyen PKK terörü ve Filistin gibi sorunlarda bölge ülkelerinin adımlar atmasını amaçlamıştır (Sağsen ve Karaaslan, 2015: 201; Durmaz, 2021: 205-236). Ancak, Ortadoğu'ya yönelik politikadaki bu kısmi değişiklikler Türkiye'ye bölgesel sistemde etkinlik kazandıracak bir düzeyde olmadığı gibi Türkiye'nin olumsuz bir tutumla karşılaşmasına yol açmıştır. Kısaca, Türkiye'nin uzunca bir süre

Ortadoğu'ya yönelik politikası Batı ile olan bağlar üzerinden tanımlanmış, tarihsel ve kültürel bağlar dikkate alınmamış ve genellikle bölgedeki gelişmelere müdahil olmama yönünde bir tutum benimsenmiştir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Ortadoğu bölgesi, Türk dış politikası için en önemli gündem başlıklarından birisi haline gelmiştir. Bu durumun nedeni, 1991 Körfez Savaşı, 1990'lardan itibaren ABD'nin Irak'a yönelik baskıcı tutumu, PKK terör örgütünün Irak ve Suriye sınırından gerçekleştirdiği saldırılarını artırması, 2003'te ABD'nin Irak'ı işgali, ABD'nin Suriye'yi izole etmeye yönelik politikaları, İsrail'in Filistin'e yönelik saldırıları ve İran nükleer krizi şeklinde sıralanabilecek gelişmelerin Türkiye'yi önemli ölçüde ilgilendirmesidir. 1990'lar boyunca Türkiye'de iktidarda bulunan hükümetlerin ulusal güvenliğe yönelik tehditleri önlemek istemesi, bu dönemde Ortadoğu bölgesinin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Diğer yandan, AK Parti iktidarı ile birlikte Türkiye, Arap Baharı'na kadarki süreçte, Ortadoğu'ya yönelik pragmatik, işbirliğine önem veren, tüm taraflarla iletişim halinde olan ve bölgesel dinamiklerle uyumlu bir politika takip etmiştir. Dolayısıyla, Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikaları güvenlik merkezli bir bakış açısından işbirliği eksenli bir yaklaşıma dönüşmüştür.

Bu çalışma Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin Ortadoğu politikalarını şekillendiren faktörleri, politikaların genel görünümünü ve uygulamaya yansımalarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin Ortadoğu politikalarının üç ayrı dönemde incelenebileceğini belirtmektedir: 1991-1997, 1997-2002 ve 2002-2011. Bu ayrım 1991'de Soğuk Savaş'ın bitişi, 1997'de İsmail Cem'in Dışişleri Bakanı olması, 2002'de AK Parti'nin iktidara gelmesi ve 2011'de Arap Baharının başlaması şeklinde iç ve dış faktörler çerçevesinde yapılmıştır. Belirtilmesi gereken önemli bir nokta, 2011'de Arap Baharının başlaması ve akabinde devam eden Suriye iç savaşı ile Türkiye'nin Ortadoğu politikasının niteliği değişse de bu süreç daha kapsamlı bir çalışmada incelenmesi gerektiğinden burada analize dâhil edilmemiştir.

2. 1991-1997 Dönemi: Güvenlik Merkezli Politikalar

1991 yılında Soğuk Savaşın bitmesiyle ulus devletler için bölgesel ve uluslararası ilişkilerde kendi pozisyonlarını yeniden tanımlayacakları bir süreç başlamış oluyordu. Soğuk Savaş döneminde Batı bloku ile müttefiklik ilişkisi geliştiren ve bundan önemli dış politika çıktıları (Sovyet tehditlerine karşı Batı'nın mali ve askeri yardımları/koruması gibi) elde eden Türkiye, Soğuk Savaş sonrası

dönemde, Batı ile olan bağlarının devam etmesinin kendisi için olumlu sonuçlar ortaya çıkaracağını düşünmekteydi. Bu çerçevede, Özal, Körfez Savaşı sırasında Türkiye'nin yaklaşımını ABD'nin politikalarını desteklemek ve uygulamaya aktarılmasında kolaylaştırıcı bir rol üstlenmek olarak tanımladı. Böylece, Özal, uluslararası alanda ABD'ye Türkiye'nin stratejik öneminin devam ettiğini göstermeyi ve bölgesel ilişkilerde ise Türkiye'nin güvenlik kaygılarını gidermeyi hedefledi (Gözen, 2000). Bu dönemde Özal, Körfez savaşı sonrası Irak'ta farklı siyasi oluşumların ortaya çıkmasından ve bağımsız bir Kürt devletinin kurulma ihtimalinden endişelenmekteydi (Sayarı, 1992: 9-21). Dolayısıyla, Türkiye sürecin liderliğini üstlenen ABD ile işbirliği yapması halinde ABD'nin müdahalesini takip eden süreçte Irak'taki gelişmelerde etkili olacağını öngörmekteydi. 1980'li yıllarda Avrupa Topluluğunun 12 Eylül darbesi nedeniyle Türkiye ile ilişkileri askıya almasının ve ekonomide dışa açılımın Türkiye'yi Ortadoğu'ya yönlendirmesinden farklı olarak 1990'ların ilk yıllarında Özal, Türkiye'nin Batı ile ilişkilerini güçlendirmek ve güvenliğine yönelik olası olumsuz gelişmeleri engellemek adına Körfez Savaşı sırasında ABD ile hareket etmenin daha uygun olacağını düşündü. Bu doğrultuda Özal, 1980'li yıllarda özellikle Irak ve İran gibi sınır komşuları başta olmak üzere Ortadoğu ülkeleri ile ekonomik işbirliğine önem veren ve barış ile istikrarın sağlanmasına yönelik projeler geliştiren tutumundan farklı olarak ambargo kararını hızlı bir şekilde uygulamaya koyan, İncirlik üssünün kullanılmasına müsaade eden ve askeri birlikleri Irak sınırına sevk eden radikal dış politika davranışlarında bulundu.

Diğer yandan, Özal'ın politikasının tamamen müdahaleci bir nitelik kazanmasına ve askeri unsurları kullanmasına engel olan husus ise Dışişleri Bakanı Ali Bozer, Savunma Bakanı Sefa Giray ve Genel Kurmay Başkanı Necip Torumtay şeklinde sıralanabilecek sivil ve askeri bürokrasiden isimlerin askeri müdahaleye karşı çıkması ve istifa ederek tepkilerini göstermesi olmuştur (Milliyet, 12 Ekim 1990; Milliyet, 4 Aralık 1990; Zengin, 2016). Her ne kadar askeri unsurları kullanamasa da aktif bir politika izleyen Özal'ın Körfez Savaşı'ndaki tutumu Türkiye için birtakım kayıpları beraberinde getirmiştir: Türkiye'nin ambargoya katılması nedeniyle Irak ile ilişkilerde devasa ekonomik kayıplar oluşmuş, İncirlik üssünün kullanılması üzerine İran ile Ürdün, Türkiye'yi kınamış; Suriye sert tepki göstermiş ve Irak, Türkiye'nin tavrını "utanç verici" olarak tanımlamış, daha önemlisi Körfez savaşı ile birlikte ortaya çıkan politik istikrarsızlıktan yararlanan PKK etkinliğini artırmıştır (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2001: 553). Dahası, ABD'nin desteğini kazanacağını düşünen Türkiye, Körfez savaşından sonra PKK'ya yönelik mücadelede

ABD'nin ve Avrupa ülkelerinin örtülü silah ambargosuna, insan hakları alanında ihlaller yaptığı eleştirilerine ve uçuşa yasak bölge uygulamasına maruz kalmıştır (Gözen, 2002). Körfez savaşından sonra Özal, güçlenen PKK'yı dengelemek ve Kuzey Irak'taki gelişmeleri birinci elden takip etmek için Kürdistan Demokrasi Partisi (KDP) lideri Mesut Barzani ve Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) lideri Celal Talabani ile ilişkiler tesis etmiştir. KDP ve KYB ile ilişkiler Irak ile ilişkilerde genellikle merkezi yönetimi muhatap alan Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikasında yöntem olarak önemli bir değişimi temsil etmiştir (Pusane, 2017: 46). Bununla birlikte, KDP ve KYB arasındaki işbirliğinin bozulması nedeniyle bu iki aktörün PKK karşısında güçlü hale gelmesi mümkün olmamış ve PKK, KDP kontrolünde olan ve Türkiye sınırına yakın olan yerlere yerleşmeye başlamasıyla eylem gücünü artırmıştır (Hale, 2003: 330-333).

1993 yılında PKK'nın büyük eylemler gerçekleştirmeye başlaması, Özal sonrası dönemde iktidardaki koalisyonların kısa süreli olması dolayısıyla güçlü bir nitelik gösterememesi ve güvenlik tehditlerinin artması nedeniyle Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) siyasal yaşamda daha görünür hale gelmiştir. Özal'ın PKK'nın Kuzey Irak'taki etkinliğini sınırlamak için KDP ve KYB ile diyalogu önceleyen stratejisinin yerine iktidardaki koalisyonlar ve ordu, PKK ile mücadelenin askeri unsurlar çerçevesinde daha başarılı olacağını düşünmekteydi. Mart 1995'te 35 bin asker ile Kuzey Irak'a yönelik geniş bir operasyon gerçekleştirilse de Türkiye'nin PKK kaynaklı güvenlik kaygılarını artıran gelişmeler şunlar olmuştur:(i) Suriye'nin PKK'nın sınırları içerisinde barınmasına örtülü olarak müsaade etmesi;(ii) PKK'nın Suriye'den Türkiye'ye yönelik eylemler gerçekleştirmesi; (iii) Suriye'nin, Türkiye'nin bu dönemde sorunlar yaşadığı bir diğer devlet olan, Yunanistan ile anlaşmalar imzalayarak bu iki ülkenin PKK'ya belli ölçüde yardım etmesi (Elekdağ, 1994; Bila, 1999). Bunun yanında, 1980'lerde Irak savaşına odaklanan İran'ın bu dönemde PKK'ya destek vermesi Türkiye'nin Ortadoğu kara sınır hattında yer alan devletlerin tamamından bir güvenlik tehdidi algılaması demektir. Irak, Suriye ve İran'dan algılanan PKK tehdidine paralel olarak 1990'lı yıllarda Türkiye için bir diğer güvenlik tehdidi İran uzantılı olduğu düşünülen radikal İslamcı terördü (Oğuz ve Öktener, 2000).

Artan tehditler karşısında Türkiye, Irak'taki PKK varlığına yönelik sınır ötesi operasyonlar gerçekleştirerek askeri operasyonlara öncelik verme şeklindeki tutumunu sürdürmüş ve Suriye'ye yönelik ise daha sert söylemlerde bulunmaya başlayarak Suriye'nin Yunanistan ile

geliştirdiği ilişkilere karşı bu ülkeyi dengelemek ve PKK ile mücadelede TSK'nın envanterini güçlendirmek için İsrail ile stratejik işbirliğini önceleyen bir yaklaşım geliştirmeye başlamıştır. İsrail ile imzalanan anlaşmalar askeri alanda tecrübe paylaşımını ve radikal İslamcı terör ile Kürt ayrılıkçıların faaliyetleri konusunda bilgi alışverişini içermekte ve dahası F-4 ile F-5 savaş uçaklarının modernizasyonunu İsrail'e vermekteydi (Bölükbaşı, 2001: 263-267). İsrail ile geliştirilen konjonktürel işbirliğiyle Türkiye, Ortadoğu'nun en önemli ülkelerinden olan Irak, Suriye ve İran'dan güvenlik tehditleri hissettiği bir dönemde Ortadoğu bölgesel sisteminde kendi savunmasını ve pozisyonunu güçlendirmekteydi. Bu dönemde İsrail'e yönelik işbirliği temelli yaklaşımda Erbakan'ın ilk dış politika ziyaretini, dışişlerinin görüşünü almadan, rejim ihracı politikası izleyen ve radikal İslamcı terörü beslediği düşünülen İran'a gerçekleştirmesi etkili oldu. Ülkenin laik niteliğinin korunmasında kendisine önemli bir rol atfeden ordu, İran ile ilişkileri önceleyen ve İslamcı bir çizgide olan Erbakan'ın tutumunu zayıflatmak için İsrail ile ilişkilerin geliştirilmesinde kayda değer bir rol oynadı (Bilgin, 2007: 555-571). Dolayısıyla, 1980'li yıllarda İsrail ile ikinci kâtiplik düzeyine düşürülen diplomatik ilişkiler 1990'ların ilk yarısında, Filistin ve İsrail arasında yaşanan barış sürecinin de etkisiyle, başta diplomatik ilişkilerin düzeyini tekrar yükseltmek üzere savunma ve güvenlik konularını da içerecek şekilde yüksek düzeyli bir işbirliğine dönüşmüştür. Bu durum aynı zamanda 1960 sonrası dönemde Arap ülkelerinin tepkisini çekmeme adına İsrail'e yönelik temkinli bir politika izleyen Ankara'nın bu yaklaşımını algıladığı güvenlik tehditleri nedeniyle İsrail lehine değiştirdiğini göstermektedir (Sinkaya, 2011: 88).

Bu dönemde Türkiye'nin Ortadoğu politikalarının içeriğinin temelde güvenlik eksenli olması iki önemli sonuca yol açmıştır. İlk olarak, Ortadoğu bölgesel sisteminde ve uluslararası alanda Soğuk Savaşın bitmesinin ortaya çıkardığı hareket serbestliğine rağmen Türkiye'nin üç sınır komşusundan güvenlik tehdidi algılaması, Türkiye'nin bölgeye yönelik yaklaşımında sınır komşularının daha ön planda olmasına, güvenlik tehdidine bağlı olarak İsrail ile ilişkiler geliştirmesine ve bölgenin geneline yönelik kapsamlı bir politika takip edememesine neden olmuştur. Örneğin, 1980'lerde Özal döneminde belli bir yakınlaşmanın tesis edildiği Körfez ülkeleriyle ilişkiler Körfez savaşında her iki tarafın ABD'nin politikalarını desteklemesine rağmen savaş sonrası süreçte düşük düzeyde kalmıştır. İkinci olarak, Ortadoğu'ya yönelik güvenlik siyaseti 1980'li yıllarda Özal'ın bölge ülkeleriyle ekonomik ilişkileri önceleyen yaklaşımının 1990'ların ilk yarısında geri planda kalmasına neden olmuştur. Irak ile ekonomik ilişkiler Körfez

Savaşı sürecinde uygulanan ambargo nedeniyle kayda değer bir gelişme göstermemiştir. Benzer şekilde, Erbakan'ın İran ile imzaladığı enerjiye odaklanan ekonomik anlaşmaya rağmen Türkiye ve İran'ın PKK ve Halkın Mücahitleri Örgütü konusunda birbirlerini suçlamaları iki ülke arasındaki ticaret hacminin, 1980'lerde yakalanan olumlu trendin aksine, çoğunlukla 1 milyar doların altında kalmasına yol açmıştır (İnat, 2015: 9).

İran ile ticaret hacmi daralırken, Türkiye'nin İsrail ile savunma alanında geliştirdiği konjonktürel işbirliği ekonomi alanında Aralık 1996'da iki taraf arasında serbest ticaret anlaşmasının imzalanmasını sağlamış ve İsrail ile 1991 yılında 156.716 milyon dolar olan ticaret hacmi 1997 yılında 620.739 milyon dolara yükselmiştir (Altunışık, 1999: 210-213). Dolayısıyla, Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinin niteliğinin şekillenmesinde Türkiye'nin güvenlik algılamaları önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde Suriye, Türkiye'nin su meselesini bölgedeki gücünü artırmaya yönelik bir araç olarak kullandığını ifade etmiş ve Irak ile birlikte Türkiye'ye karşı ortak bir işbirliği geliştirilmesi çağrısında bulunmuştur (Pamukçu, 2000). 1980'li yıllarda Özal'ın su sorunu konusunda ortaya koyduğu girişimlere Irak ve Suriye'nin karşı çıkması gibi bu dönemde de su meselesi Türkiye ile Irak ve Suriye arasındaki anlaşmazlıkların gölgesinde kalmıştır. Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikalarının güvenlik eksenli niteliği ve taraflar arasındaki sorunlar kayda değer dış politika çıktıları elde edilememesine neden olmuştur. Türkiye'nin İsrail ile geliştirdiği konjonktürel işbirliği, önceki dönemlerdeki gibi, Ortadoğu ülkelerinin çoğunun tepkisini çekmiştir (Milliyet, 9 Aralık 1997a ve Milliyet 9 Aralık 1997b).

3. 1997-2002 Dönemi: İşbirliği Arayışında Olan Politikalar

Uluslararası düzlemde, AB'nin Aralık 1997'deki Lüksemburg zirvesinde Türkiye'yi aday ülkeler arasında saymaması, 1960 sonrası dönemde olduğu gibi, Batı ülkeleri ile ilişkileri iyi gitmeyen Türkiye'nin dış politikasını çeşitlendirme isteğinde etkili olmuştur. Ulusal boyutta ise Türkiye'yi 2002 yılına kadar yönetecek koalisyonların dışişleri bakanlığını yürütecek olan İsmail Cem'in dış politikada Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerin gelişmesine önem vermesi bu dönemde Ortadoğu'ya yönelik yaklaşımın içeriğini belirlemiştir. Cem, Türkiye'nin dış politikada askeri güç ve caydırıcılık gibi unsurların yanında Ortadoğu gibi bölgelerle olan tarihsel ve kültürel bağlarını dikkate alması gerektiğini belirtmekte, Doğu dünyasını Batı çerçevesinde okumaktan ziyade Batı ve Doğu'nun ayrı özneler olarak değerlendirilmesinin üzerinde durmakta ve dış politikada alışlagelmiş davranışların yerine

mevcut durumun doğru değerlendirilerek çıkar odaklı politika izlemenin önemli olduğunun altını çizmektedir (Cem, 2004: 13-15).

Cem, Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle iyi bir seyir izlemeyen ilişkilerinin Türkiye'ye bir fayda sağlamadığının bilincindeydi ve ona göre, ilişkilerin düzeltilmesi noktasında Türkiye gereken inisiyatif almalıydı. Cem (2004: 65) bu anlayışı "Bakanlığa geldiğimde, çoğu komşumuzla ilişkilerimizin iyi gitmediğini gözlemledim ve yanlısın bir kısmının bize ait olması gerektiğini düşündüm. Türk hükümeti olarak bundan böyle karşı taraftan gelecek her olumlu adıma, iki olumlu adımla cevap verme ilkesini benimsedik" şeklinde ifade etmiştir. Cem'de -Özal gibi- Türkiye ile Ortadoğu arasındaki ekonomik ilişkiler güçlendikçe diğer sorunların çözümü konusunda büyük bir aşama kaydedileceğini öngörmekteydi (Altunışık, 1998: 346-347). Dolayısıyla, 1991-1997 arası dönemde Körfez Savaşı'nda olduğu gibi bölgeye Batı çerçevesinde bakan, tarihsel, kültürel ve ekonomik unsurları dikkate almayan ve karşı tarafı sorumlu gören bir bakış açısı yerine Cem, Türkiye'nin Ortadoğu'ya kendi ulusal çıkarları penceresinden bakması gerektiğini belirtmekte, iki taraf arasındaki bağların tekrar tesis edilmesi ve ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamakta, sorunların çözülmesinde suçu sadece karşı tarafta görmeyip Türkiye'nin de adımlar atmasının bir zorunluluk olduğuna inanmaktaydı.

Cem'in dış politikada önemli unsurlardan birisi olarak belirttiği askeri güç ve caydırıcılık dönemin başında Suriye'ye yönelik yaklaşımın temel içeriğini oluşturmuştur. Bu dönemde Suriye'nin PKK'ya yönelik desteğinin devam etmesi ve örgüt lideri Abdullah Öcalan'ın bu ülkede saklanması üzerine askeri yetkililer kuvvet kullanımına başvurabileceklerini belirtmişler ve sorunun bir Türk-Arap sorunu olmaktan ziyade Türkiye'nin güvenlik kaygıları ile ilgili olduğunu ortaya koymuşlardır (Hürriyet, 14 Ekim 1998). Türkiye'nin bu dönemde askeri güç seçeneğini ön plana çıkartmasının nedeni 1980'lerden itibaren PKK konusunda Suriye'ye yönelik diplomatik girişimler sürdürülmesine rağmen kayda değer bir ilerlemenin sağlanamaması ve örgütün önceki dönemlere kıyasla Suriye topraklarını daha etkin bir şekilde kullanmaya başlamasıydı. Ayrıca, Ankara'nın bu dönemde sorunun Türkler ile Arapları ilgilendiren genel bir sorun olmadığını ve Suriye'nin Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden bir konuda gerekli adımları atmadığını belirterek Türkiye'nin açıklamalarının ve eylemlerinin yanlısın anlaşılmasının önüne geçmeye çalıştığı söylenebilir. Dahası, Türkiye'nin bu dönemde asıl amacı bir şekilde Suriye'yi PKK konusunda adımlar atmaya zorlamak ve böylece, 1980'lerden itibaren PKK ve su sorunu

çerçevesinde şekillenen sınır komşusu Suriye ile ilişkileri bu nitelikten kurtarmaktı.

Türkiye'nin askeri güç yöntemini benimseyebileceğini belirtmesi Şam yönetiminin işbirliğine yönelik gerekli iradeyi göstermesine neden olmuş ve iki taraf arasında imzalanan Adana Mutabakatı ile Suriye, PKK konusunda Türkiye ile işbirliğini öncelik haline getiren bir tutum içerisinde olmaya başlamıştır. Suriye'nin bu olumlu adımı üzerine, Cem'in atılan bir olumlu adıma iki olumlu adımla cevap verme ilkesinin bir uzantısı olarak, devlet bakanı Recep Önal ekonomik ilişkileri güçlendirmek için Şam'ı ziyaret etmiş, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad'ın cenazesine katılmış ve daha önceki dönemlerde siyasi sorunların gölgesinde kalan su konusunda personel eğitimi ve teknoloji değişimi gibi teknik konularda işbirliğini içeren dokümanlar imzalanmıştır (Milliyet, 13 Haziran 2000; Kibaroglu, 2012: 76).

Diğer yandan, bu dönemde Türkiye'nin Kuzey Irak'a yönelik Eylül 1997'de Şafak Harekâtı, Aralık 1997'de Süpürme Harekâtı ve Nisan 1998'de gerçekleştirilen harekât olmak üzere üç büyük sınır ötesi operasyon gerçekleştirmesi 1991-1997 döneminde olduğu gibi PKK ile mücadelede askeri retorikğin ön plana çıktığını göstermekteydi (Aljazeera Türk, 19 Ekim 2011). Bu harekâtların temel motivasyonu Kuzey Irak'ta Türkiye sınırına yakın yerlerde yoğun olan PKK'nın varlığını sınırlamak ve güneye doğru çekilmesini sağlamaktı. Ayrıca, PKK'nın Suriye ile ilişkilerin gelişmesine engel olduğunu düşünen Türkiye benzer şekilde PKK'nın etkisi azaldığı takdirde sınır komşusu Irak ile ticaretin artacağını düşünmekteydi.

Ankara için bu dönemde bir diğer önemi konu 1990'ların sonlarına doğru ABD'nin Irak lideri Saddam Hüseyin'i sistem dışına itmeye yönelik politikalara ağırlık vermesi ve işgal seçeneğinin gündeme gelmesiydi. Türkiye ise bu dönemde Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması şeklindeki geleneksel Irak yaklaşımını devam ettirerek ABD'nin Irak'ı çevreleme politikasına ihtiyatlı yaklaşmıştır. Bunun nedeni, siyasi karar alıcıların Körfez savaşının Türkiye'nin çıkarlarına yönelik olumsuz etkilerini görmeleri ve PKK'nın güçlenmesi ve ekonomik kayıplar gibi aynı ya da benzer olumsuz sonuçlarla karşılaşmak istememesiydi. Bir diğer neden, Cem'in dış politikada Batı ve Doğu'nun ayrı özneler olarak değerlendirilmesinin ve Türkiye'nin Ortadoğu'ya kendi çıkarları penceresinden bakması anlayışının bir uzantısı olarak ABD'nin Irak'a yönelik işgal ihtimalini de içeren politikalarının desteklenmesinin Türkiye'nin bölgeyle geliştirmeye çalıştığı iyi

komşuluk ilkesine ve bölgedeki algısına zarar vereceği düşüncesi idi. Son neden ise 1997-1998 operasyonları sonrası PKK'nın etkinliğinin kırılmasıyla geliştirilmesinin önündeki önemli engellerden biri kalkan Irak ile ticaret hacminin (Körfez krizi öncesi 3 milyar dolar olan ve 2000'e gelindiğinde 1 milyar dolar civarında) ABD'nin işgali ile ciddi zarar göreceği endişesi idi (Yeşilyurt, 2013: 402-403). Bu anlayışın bir uzantısı olarak Cem'in öncülüğünde bölge ülkelerine ve Irak'a yönelik yürütülen 'komşuluk forumu' adı verilen girişimle diplomasi çerçevesinde taraflar ortak bir zeminde buluşturulmaya çalışılsa da bundan kayda değer bir sonuç alınmamış ancak ticari etkileşim genel olarak artma yönünde bir eğilim göstermiştir.

1997 sonrası dönemde her ne kadar bilinçli bir tercih olmadığı belirtilse de Ankara, İsrail'e yönelik temkinli bir yaklaşımı tercih etti. Bunun nedeni fayda-maliyet analizi çerçevesinde Ankara'nın İsrail ile ilişkileri aynı düzeyde sürdürdüğü takdirde bunun ilişkilerde normalleşmenin ve belli seviyelerde ilerlemenin olduğu Irak, Suriye ve İran gibi Ortadoğu ülkelerinin tekrar tepki göstermesine yol açacağını ve bölge ülkelerinin tamamıyla ilişkileri geliştirmeyi önceleyen dış politika anlayışına zarar vereceğini öngörmesiydi. Ağustos 1999 depremi ve Şubat 2001 mali krizi nedeniyle Türkiye'nin savunma bütçesine daha az para ayırması ve yapılan askeri ihaleleri de Amerikan şirketlerinin kazanması (Kanat, 2012: 241-242) İsrail ile konjonktürel işbirliğinde önemli bir rol oynayan askeri konunun rolünün azalması dolayısıyla ilişkilerin seviyesinde bir düşüş anlamına gelmekteydi. Dahası, İsrail'in şiddet eylemleri ve akabinde Eylül 2000'de başlayan ikinci intifada süreci Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri aynı düzeyde sürdürmesini imkânsız hale getirmekteydi.

Diğer yandan, ikinci intifadayı takip eden süreçte Türkiye, Filistin-İsrail arasındaki barış sürecini tekrar tesis etmek adına Filistin, Suriye, Ürdün, Mısır ve İsrail yetkilileriyle çeşitli görüşmeler gerçekleştirirse de bundan önemli bir sonuç alınmamıştır (Bila, 2000). Türkiye'nin bu tutumu salt bir dış politika davranışı olmanın ötesinde 1960 sonrası Ortadoğu ülkelerinin kendi aralarındaki meselelere karışmama konusunda bir politika izleyen ve uzunca bir süre bu politikasını devam ettiren Ankara'nın tutumunun Cem'in Türkiye ile Ortadoğu arasındaki bağların tekrar tesis edilmesi anlayışının bir sonucu olarak Türkiye'nin bölgede daha etkin olması lehine değişmeye başladığını göstermekteydi. Ayrıca, dönemin Başbakanı Bülent Ecevit'in İsrail'in Filistin'e yönelik saldırılarını 'soykırım' olarak nitelendirmesi (Hürriyet, 6 Nisan 2002) İsrail'in eylemlerinin tasvip edilmediğinin ve

Türkiye-İsrail ilişkilerinin niteliğindeki düşüşün somut bir göstergesi olmuştur.

1997 sonrası dönemde Türkiye'nin İran'a yönelik yaklaşımı PKK ile mücadelede sınır güvenliğinin sağlanmasında ve Irak'a yönelik olası işgal senaryoları karşısında Ortadoğu'daki barış ile istikrarın korunmasında İran'ın desteğini almak olarak şekillendi. Böyle bir yaklaşımın nedeni mevcut durumda İran ile olan gerginlikleri devam ettirmenin Türkiye'ye bir çıkar sağlamayacağı, PKK'ya yönelik mücadelenin İran ile işbirliği olmadan etkin bir şekilde sürdürülemeyeceği ve Irak'ın istikrarı adına yapılacak açıklamaların veya yürütülecek girişimlerin İran'ın desteğiyle daha etkili olacağı düşüncesi idi. Aynı dönemde İran'da iktidara gelen ve reformcu kanadı temsil eden Muhammed Hatemi dış politikada Türkiye gibi ülkelerle yaşanan gerginlikleri gidermeyi hedefleyen bir anlayışa sahipti. Dolayısıyla, Türkiye ve İran'ın ilişkilerin geliştirilmesine önem verdiği bir dönemde Türkiye'de Hizbullah'ın işlediği cinayetlerde İran bağlantısı olduğu veya İran'da 1998 yılındaki öğrenci olaylarında Türkiye'nin etkisi olduğu şeklindeki söylemler ilişkileri olumsuz yönde etkilemedi (Aljazeera Türk, 6 Ocak 2014).

Türkiye ve İran'ın ilişkilere yönelik taşıdığı olumlu bakış açısı Erbakan'ın İran ile imzaladığı anlaşma çerçevesinde Aralık 2001'de başlayan doğalgaz akışıyla, İran'ın bazı PKK'lıları iade etmesiyle, tarafların Suriye'nin de dâhil olduğu Irak'ın toprak bütünlüğünün korunmasına vurgu yapan bir güvenlik protokolü oluşturmalarıyla ve Mart 2002'de İran'ın PKK'yı; Türkiye'nin de Halkın Mücahitleri Örgütünü terör örgütü olarak kabul etmesiyle belli düzeyde bir işbirliğine dönüştü (Olson, 2005: 21-26). İlişkilerde doğalgaz akışının zaman zaman durması ve İran'ın bazı PKK'lıları iade etmeye yanaşmaması nedeniyle sorunlar yaşansa da -1991-1997 arası dönemdeki ilişkilerdeki uzlaşmazlık durumuna kıyasla- tarafların işbirliğine önem veren bir tutumda olmaları nedeniyle bu sorun alanları ilişkilerin genelindeki uyumu gölgelemedi.

Kısaca, 1997-2002 arası dönemde sınır komşuları olan Suriye, Irak ve İran'dan kaynaklanan güvenlik tehditlerini gidermek temel motivasyon olmuş ve bu durum 1991-1997 arasında olduğu gibi Körfez ülkelerini içerecek şekilde bölgeye yönelik kapsamlı bir açılım yapılamamasına ve Türkiye'nin daha çok sınır komşularına yönelik bir siyaset izlemesine neden olmuştur. Bununla birlikte, 1991-1997 arası dönemdeki Türkiye ile bölge ülkelerinden bazılarının uzlaşmaz ve birbirlerine yönelik suçlayıcı tutumların aksine, 1997-2002 arası dönemde Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik işbirliği öncelikli tutumu

Suriye ve İran ile var olan gerginliklerin azalmasında etkili olmuş, ekonomik ilişkilerin bir dinamizm kazanmaya başlamasını sağlamış ve Ortadoğu ülkeleri ile bir diyalog ortamının tesis edilmesinin zeminini oluşturmuştur.

4. 2002-2011 Dönemi: Aktif, Vizyoner ve Çok Boyutlu Politikalar

Uluslararası alanda 11 Eylül olaylarıyla birlikte ABD'nin Ortadoğu'ya yönelik ortaya çıkan müdahaleci tutumu ve 2000'lerin ikinci yarısından itibaren Türkiye'nin dış politikada AB ile ilişkilerde yaşanan sorunlar Ortadoğu'nun dış politikada çıkarlar elde etme ve uluslararası alandaki konumunu güçlendirme adına Türkiye için en önemli bölgelerden biri haline gelmesine neden olmuştur. Bunun yanında, ulusal düzlemde, Kasım 2002'de yapılan seçimle Millî Görüş geleneğinden gelen ve muhafazakâr bir çizgide olan insanların oluşturduğu AK Parti'nin tek başına iktidara gelmesi Türkiye'nin Ortadoğu politikalarının yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Özellikle, Kasım 2002-Mayıs 2009 arasında Başbakanlık dış politika baş danışmanlığı ve daha sonra Mayıs 2009-Ağustos 2014 arasında Dışişleri Bakanlığı yapacak olan Ahmet Davutoğlu'nun ortaya koyduğu görüşler (Davutoğlu, 2001; Davutoğlu, 2004) AK Parti'nin dış politikada Ortadoğu'ya önem vermesinde etkili olmuştur.

1990'ların ilk döneminde Türkiye'nin Ortadoğu sınır komşularıyla yaşadığı sorunlar siyasi ve askeri elitlerde haklı olarak Türkiye'nin komşularının Türkiye'ye düşmanlık beslediği şeklindeki algının güçlenmesine yol açmış ve ikili ilişkilerdeki sorunlar güçlü bir işbirliğinin gelişmesini engellemişti. Sınır komşularının Türkiye'ye düşmanlık beslediği ve var olan sorunlar konusunda uzlaşmaz bir tutum sürdürmenin Türkiye'ye herhangi bir fayda sağlamadığı gerekçesiyle Davutoğlu komşularla sıfır sorun yaklaşımını geliştirdi. Bu perspektif, Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerindeki sorunları çözmeye yönelik bir irade taşımasını, bu yönde davranışlar geliştirmesini ve ilişkilerde siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliği şeklinde olumlu çıktılar elde edilmesini öngörmekteydi. Bu niteliğiyle bu yaklaşım Cem'in sorunların çözümü noktasında Türkiye'nin inisiyatif alması ve adımlar atması görüşünün bir benzeriydi. Cem'in bu yaklaşımı daha çok var olan güvenlik sorunlarının Türkiye'ye olumsuz yönde etki etmemesi bağlamında ortaya çıkarken AK Parti döneminde bu yaklaşım bölgesel güç mücadelesinde etkinlik kazanmak, ülke içerisindeki iş adamları için büyük pazarlar bulmak ve bölge ile daha yakın ve yoğun bir etkileşime girmek şeklindeki hedeflerin bir uzantısıydı.

Davutoğlu'na göre Türkiye, Ortadoğu'ya yönelik girişimler yürütürken Arap halklarının ve devletlerinin isteklerini dikkate alan ve bu isteklerle çelişmeyecek bir yaklaşım ortaya koymalıdır (Davutoğlu, 2001). Bu vizyon 27 Mayıs 1960 askeri darbesi sonrası dönemde siyasi elitlerin ortaya koyduğu Arapların görüşlerinin önemsenmesi şeklindeki bakış açısının bir benzeriydi. Arap halklarının ve devletlerinin tutumunun dikkate alınması noktasıyla bağlantılı olarak belirtilen bir diğer husus bölgeye yönelik yaklaşımda Türkiye karşıtı görüşlerin ya da tutumların oluşmasını sağlayacak bir davranıştan uzak durulması gerektiğidir. Özellikle, 1990'ların ilk yarısında İsrail ile geliştirilen ilişkiler nedeniyle farklı öncelikleri olan Arap ülkelerinin Türkiye karşıtı bir tutumda birleştiğini gören Davutoğlu; Türkiye'ye yönelik olumsuz algıların tekrar oluşmaması için Soğuk Savaş döneminde takip edilen ve Cem döneminde tekrar tesis edilmeye çalışılan Arap devletleri ile İsrail arasında denge yaklaşımının önemle üzerinde durmaktadır (Davutoğlu, 2001). 1990'ların ilk yarısında Suriye'nin su sorununda Irak'ı yanına çekip Türkiye karşıtı bir blok oluşturma girişiminde görüldüğü üzere Davutoğlu, Türkiye'nin bölgeye yönelik yaklaşımında herhangi bir Arap devletiyle ikili ilişkilerde yaşanan sorunların sadece o devlet ile ilişkilerde sınırlı kalması gerektiğini söylemektedir (Davutoğlu, 2001). Dolayısıyla, bu perspektif bir Arap ülkesiyle yaşanan sorunların sadece o ülkeyle sınırlı kalarak diğer ülkelerle ilişkileri ya da bölgeye yönelik genel yaklaşımı olumsuz yönde etkilememesini amaçlamaktadır.

Türk dış politikasında çok boyutluluk Türkiye'nin Batı dünyası ile ilişkilerde sorunlar yaşadığı zaman Ortadoğu gibi diğer bölgelere yönelmesi ve bu coğrafyalarda yer alan devletlerin desteğini alması olarak süregelmiştir. Davutoğlu çok boyutlu-çok kulvarlı dış politika yaklaşımını Türkiye'nin Batı ile ilişkilerde sorunlar yaşadığı zaman Doğu'ya yönelmesi olarak ya da Doğu'ya yönelik politikaları Batı çerçevesinde şekillendirmekten ziyade uluslararası sistemde farklı kulvarlara yönelik eş zamanlı politikalar geliştirerek ortak çıkarlar (komşularla ilişkiler geliştirirken ABD ile stratejik ittifak ilişkisini sürdürmek gibi) elde etmesi olarak tanımlamıştır. Ortadoğu'yu Batı dünyasıyla bozulan ilişkilerin maliyetini gidermek için bir alternatif olarak görmekten ziyade Batı ile Doğu'ya yönelik eş zamanlı bir strateji izleyerek farklı özelliklere sahip iki dünya arasında dengeyi bozmamak bu yaklaşımın özüdür (Gül, 2016: 124).

Davutoğlu'nun yeni bir diplomatik üslup yaklaşımı Türkiye'nin Doğu'ya yönelik yaklaşımlarında 1990'ların ilk yarısında Körfez krizi sürecinde olduğu gibi Batılı değerleri ve politikaları ön plana çıkaran bir

diplomatik söylem geliştirmesini eleştirmekte ve bunun herhangi bir olumlu sonuca yol açmadığını belirtmektedir. Bu nedenle Ortadoğu başta olmak üzere Doğu'ya yönelimde Türkiye'nin Doğulu kimliğiyle hareket etmesinin, bu çerçevede bir yaklaşım geliştirmesinin, uygulamada Doğu dünyasına seslenebilecek söylemlere başvurmasının veya araçlar kullanmasının Türkiye'nin bölgedeki rolünü artıracak, olumlu bir algının oluşmasına yol açacağı ve kayda değer çıkarlar elde etmesini sağlayacağı düşünülmektedir. Bu husus Cem'in Doğu dünyasına Batı çerçevesinde bakmaktan ziyade Batı ve Doğu'nun ayrı aktörler olarak okunması yaklaşımının bir uzantısıydı. Dahası, Davutoğlu'nun bu yaklaşımı 1990'ların ilk yarısındaki güvenlik eksenli diplomasinin yerine sorunları çözmeye yönelik olarak Özal ve Cem'in de savunduğu gibi ekonomik ilişkilerin geliştirilmesiyle ortaya çıkan karşılıklı bağımlılık gibi yumuşak güç unsurlarını vurgulamaktaydı. Ancak, Davutoğlu'nun yaklaşımı Özal ve Cem'den farklı olarak bölge ülkeleri arasında ortaya konulabilecek bir arabuluculuk mekanizmasını desteklemekteydi (Karaaslan, 2020: 209; Altunışık ve Martin, 2011: 571).

Yeni diplomatik üslupla bağlantılı olarak ritmik diplomasi, geleneksel Türk dış politikasında kayda değer bir yer teşkil etmeyen iletişim unsurlarının ve bölgesel ile uluslararası örgüt bağlantılarının yeni dönemde etkin bir şekilde kullanılmasını içermektedir. Durağan, olayları kabullenici ve tek bir aktörle iletişim kuran bir diplomasi yönteminden ziyade bu yaklaşım aktif, olayları değiştirmeyi amaçlayan ve bütün aktörleri muhatap almaya yönelik bir diplomasinin ulusal çıkarları elde etme noktasında Türkiye için faydalı olacağını öngörmektedir. Genel hususları ortaya konan bu yaklaşımın uygulama boyutu aşağıda bölümlere ayrılmış şekilde incelenebilir.

a. Ortadoğu Sınır Komşularına (Irak, Suriye ve İran) Yönelik Yansımalar

1991-1997 döneminde güvenlik ekseninde şekillenen ve 1997-2002 arasında işbirliği çabalarının görüldüğü Irak, Suriye ve İran ile ilişkiler bu dönemde çoğunlukla karşılıklı çıkarlar çerçevesinde pragmatik bir nitelik kazanmıştır (Aras ve Karakaya-Polat, 2007: 483). Irak'ta merkezi yönetimin dış ilişkileri çeşitlendirmek istemesi, Suriye'nin dış dünyaya açılmaya yönelik bir strateji geliştirmesi ve İran'ın Türkiye gibi Irak'ın olası bir toprak bütünlüğünün bozulması durumunda bunun Kürt ayrılıkçılığını tetikleyeceği kaygısı ve PKK ilişkili PJAK terör örgütü tehdidinde maruz kalması bu ülkelerin Türkiye ile ilişkileri geliştirmek istemesinde temel motivasyonlar olmuştur. Bu hususlar Türkiye ve Irak-Suriye-İran ekseninde ilişkilerdeki kronik ve

güncel sorunların çözülmesine ve ilişkilerin geliştirilmesine yönelik adımların atılmasına dair bir uyuma yol açmıştır (Milliyet, 15 Mayıs 2009). Bu çerçevede Cem döneminde ortaya konan ve diplomasiyi önceleyen ‘komşuluk forumu’ girişimi gibi ‘Irak’a komşu ülkeler toplantısı’ girişimi Suriye ve İran gibi bölge ülkelerinden kabul görmüş ve Türkiye, Irak’ın toprak bütünlüğünün korunması şeklindeki geleneksel siyasetini aktif olarak savunabileceği bir platform tesis etmiştir. Suriye kronik bir mesele olan Hatay konusunda Hatay’ı da içerecek şekilde Türkiye’nin sınırlarını tanımış ve güncel bir sorun olan PKK meselesinde Türkiye’yi destekleyici bir tutum içerisinde olmuştur. Türkiye’nin, Suriye’yi içeren uyuşmazlıklarda (Lübnan’da Refik Hariri suikastı sonrasında Batının eleştirel tutumunda ve İsrail ile arabuluculuk sürecinde) ülkenin güvenini kazanmasıyla, Cem döneminde normalleşmeye başlayan ilişkiler 21. yüzyılda işbirliğine evrilmiştir.

Diğer yandan, 1990’lar ile kıyaslandığında Tahran’ın Ankara ile PKK’yla mücadele konusunda kayda değer bir işbirliği yapması, her iki tarafın PKK’ya yönelik ortak operasyonlar yapmasını ve bilgi paylaşımında bulunmasını sağlamıştır (Milliyet, 19 Aralık 2008). Ankara-Bağdat ve Ankara-Şam ekseninde tarafların işbirliği iradesi ticaret, içişleri, sağlık, ulaştırma, çevre-enerji ve tarım gibi alanlarda işbirliği yapılmasını öngören Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseylerinin kurulmasına yol açmıştır (Özel, 2008).

Irak merkezi yönetimi ile gelişen ilişkilerin yanı sıra, Türkiye, Türkmenlerin Irak siyasal yaşamında daha etkin olmaları gerektiğini ifade etmiş, Sünni Arapların seçime katılmaları konusunda teşvik edici bir rol oynamış ve Irak’taki Şii liderlerle görüşmeler gerçekleştirerek Irak’taki bütün gruplarla diyaloga önem veren bir tutum içerisinde olmuştur (CNN Türk, 27 Ocak 2005; Bila, 2005; Milliyet, 20 Kasım 2008). Bu tutumun nedeni Türkiye’nin Irak’taki barışın ve istikrarın siyasal sistemin inşa sürecine tüm etnik ve dini grupların aktif katılımıyla gerçekleşeceğini düşünmesi, herhangi bir grubun süreçte yer almamasının siyasal sistemin meşruiyetine ve siyasal dengeye zarar vereceğini öngörmesi ve tüm taraflarla iletişim halinde olarak tek yanlı politika izlediği yönündeki olası eleştirilerin önüne geçerek Irak’taki gelişmelerde etkili olmak istemesi olarak sıralanabilir.

2000’lerin sonuna doğru gelindiğinde Kuzey Irak’a yönelik askeri retorikleri önceleyen ordunun bu yönteminin çok fazla olumlu çıktı sağlamaması ve Nisan 2008’de Milli Güvenlik Kurulunda alınan Irak’ta tüm grup ve aktörlerle ilişki kurulabileceği kararı ile ordunun Kuzey Irak konusundaki etkinliğinin kırılganlığıyla Türkiye, enerji konusunda olumlu

kazançlar sağlamak ve PKK ile mücadeleyi daha etkili yürütmek gerekçesiyle Irak Bölgesel Kürt Yönetimi (IBKY) ile ilişkiler kurmaya başlamıştır (Pusane, 2017: 48-49). Türkiye'nin geliştirdiği bu ritmik diplomasi iki önemli değişime işaret etmektedir. İlk olarak, Türkiye'nin merkezi yönetimin yanında Kürtler ve Arap gruplarla iletişim halinde olan yaklaşımı geleneksel Irak politikasında Türkmenlere ağırlık veren politikadan bütün gruplarla iletişim halinde olmaya dikkat eden bir yaklaşıma geçildiğini göstermektedir. İkinci olarak, Türkiye'nin IBKY ile geliştirmeye çalıştığı ilişkiler askeri elitlerin 1990'ların ilk yarısında Kuzey Irak'a yönelik salt güvenlik merkezli yaklaşımının yerine siyasi elitlerin güvenlik ve enerji odaklı daha kapsamlı bir yaklaşım ortaya koyduklarını göstermektedir (Özcan ve Usul, 2010: 114-115).

Irak'ın işgali sonrası dönemde, 1990'ların ikinci yarısında Cem ile gelişme göstermeye başlayan, Irak ile ekonomik ilişkiler artma yönünde bir eğilim göstermiştir. 2003 yılında 942 milyon dolar olan dış ticaret hacmi 2011 yılına gelindiğinde 10,8 milyar dolara yükselmiş ve dönem boyunca Türkiye'nin ihracatının ithalatından fazla olması kayda değer ekonomik çıktılar elde edildiğini göstermiştir (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, 2012). Bunun nedenleri, Irak'ın yeniden yapılanma sürecinde Türkiye'den özellikle inşaat sektöründe faaliyet gösteren iş insanlarının süreçte yer alması, işbirliği konseyi ile siyasi ilişkilerde bir uyumun ortaya çıkması ve 2008'den sonra IBKY ile ilişkilerin tesis edilmesidir. Irak'ın yanı sıra, Türkiye ile Suriye arasında sermaye ve insan akışının önündeki engellerin kaldırılmasıyla (Ocak 2007'de serbest ticaret anlaşmasının uygulanması ve Eylül 2009'da vizelerin kaldırılması) ve öncesinde ilişkilerde önemli bir anlaşmazlık konusu olan su sorununda ortak projelerin başlatılmasıyla taraflar arasında filli bir entegrasyon tesis edilmiştir.

Türkiye-İran ekseninden bakıldığında, Ankara bu dönemde Tahran ile dış ticareti canlandırmak ve ticari dengesizliği gidermek için çeşitli girişimler (sınır ticaretini canlandırma ve gümrük vergilerini düşürme gibi) oluşturma konusunda büyük bir irade göstermiştir. Ankara bu dönemde enerji konusunu 1990'lara kıyasla sadece Türkiye ile İran arasındaki ikili ilişkilerin bir gündemi olarak görmemiş ve doğalgazda Avrupa ile İran arasında kolaylaştırıcı bir misyon üstlenmenin Türkiye'ye ekonomik kazançlar getireceğini ve Avrupa ile ilişkilerin dinamizm kazanmasında etkili olacağını düşünmüştür (Hürriyet, 15 Temmuz 2007). İran ile ticaret hacmi artmasına rağmen, Türkiye ve İran'ın doğalgaz fiyatı üzerinde uzlaşamamaları, hava alanı ihalesi ile iletişim ihalesini alan firmaların İran'da dış yatırıma olumlu bakmayan muhafazakârların

engellemeleriyle karşılaşması ve İran doğalgazının Batıya ulaşması konusunda sürecin yavaş ilerlemesi nedeniyle Türkiye, Irak ve Suriye ile kıyaslandığında, İran ile ekonomik ilişkilerde mal ve sermaye akışını kendi lehine dönüştürme konusunda kayda değer çıktılar elde edememiştir (Milliyet, 23 Eylül 2004).

Bu dönemde, Türkiye, ABD ile Suriye arasındaki Lübnan meselesinde ve Batı ile İran arasındaki nükleer kriz sorununda çok boyutlu-çok kulvarlı dış politika anlayışıyla paralel olarak kendisinin de çıkarına olduğu Batı'nın görüşlerini ifade ederken Ortadoğu ülkelerinin kaygılarını dikkate almış ve onlarla ilişkilerinin gelişmesini sağlayacak bir yöntemi tercih etmiştir. Bu çerçevede belirtilen Suriye ve İran örnekleri şu şekilde analiz edilebilir:

ABD'nin Lübnan Başbakanı Refik Hariri suikastı nedeniyle Suriye'ye yönelik eleştirel bir tutum takındığı ve Cumhurbaşkanı Sezer'in "Suriye'yi ziyaret etmemesi gerektiği" şeklinde söylemlerde bulunduğu bir dönemde Ankara, daha önce planlanan ziyaretin iptal edilmesinin kendisi hakkında olumsuz bir algıya yol açacağı ve ilişkilerdeki olumlu atmosfere zarar vereceği gerekçeleriyle Suriye'ye yönelik ziyaretinden geri adım atmamış ve ziyaret sırasında Suriye'nin Lübnan'dan askerlerini seçimden önce çekmesi çağrısını iletebilmiştir. Benzer şekilde, İran'ın nükleer faaliyetlerine tamamen karşı çıkmanın olumsuz bir tutuma neden olacağı ve İran'ın izole edilmesinin karşılıklı ekonomik ilişkilere zarar vereceği gerekçeleriyle Türkiye, İran'ın barışçıl enerji faaliyetlerinde bulunabileceğini belirtmiştir. Aynı zamanda, İran'ın kendisi karşısında üstün bir konuma gelmemesi düşüncesiyle İran'ın nükleer silaha sahip olmaması şeklindeki görüşü savunabilmiş ve bu vizyonu yansıtan Tahran bildirisinin oluşmasına öncülük etmiştir. İran'ın bildiriye uyacağını belirttiği bir süreçte, Türkiye, Güvenlik Konseyi daimî üyelerinin yaptırım girişimine evet dememiştir. Zira, Türkiye'nin evet oyu kullanması İran'ın Türkiye'nin girişimlerinin güvenilirliğini sorgulamasına ve Türkiye'ye yönelik olumsuz bir algı beslemesine yol açabilecektir. Dolayısıyla, Ankara'nın hayır oyu vermesi sürece kendi dış politika vizyonu çerçevesinden baktığını ve geliştirdiği dış politika perspektifiyle tutarlı bir davranış ortaya koyduğunu göstermektedir. Dahası, Suriye ve İran örnekleri geleneksel dış politikanın Batı çerçevesinden bölgeyi okuyan veya Batı ile sorunlar yaşadığı zaman bölgeye yönelen yaklaşımından farklı olarak Türkiye'nin aynı anda hem Ortadoğu hem de Batı dünyası ile ilişkilerinde çıkarlarını koruyabileceğini göstermiştir. Bu süreç Batı ile Doğu arasında ince bir

denge sağlanarak Türkiye'ye yönelik herhangi bir olumsuz izlenime yol açmayacak şekilde yürütülmüştür.

Türkiye, 2006 yılında Lübnan-İsrail savaşından sonra Suriye ile İsrail arasında ve 2000'lerin sonuna doğru Irak-Suriye ekseninde arabuluculuk faaliyetleri yürütmüştür. Bu girişimlerin bazılarında olumlu sonuç elde edilememiş ancak tüm bu süreç bir bölge ülkesi olmasına rağmen 20. yüzyıl boyunca kendi yürüttüğü girişimler dışında Ortadoğu devletleri arasındaki sorunlarda çoğunlukla herhangi bir tutum belirtmeyen Türkiye'nin Ortadoğu siyasetindeki gelişmelerde söz sahibi olmaya başladığını ve Ortadoğu'nun barış ve istikrarına aktif bir şekilde katkıda bulunduğunu göstermiştir. Bunun yanında, Türkiye'nin arabuluculuk girişimleri yürütürken taraflardan birinin argümanlarını savunmaktan ziyade sürecin yumuşaması ve gerginliklerin çatışmaya dönüşmemesi argümanı ile hareket etmesi ona güvenilir bir aktör niteliği kazandırmıştır. Ortadoğu siyasetinde kazandığı bu nitelik uyuşmazlığın tarafı olan aktörlerin ve diğer devletlerin Türkiye ile ilişkileri geliştirmek istemesinde etkili olmuştur.

b. İsrail-Filistin Ekseni

AK Parti hükümeti dış politikada benimsenen Arap devletleri ile İsrail arasında denge sağlanması yaklaşımıyla paralel olarak 1997-2002 arası dönemde ortaya çıkan İsrail'e yönelik temkinli yaklaşımı iktidara geldikten sonraki erken dönemde devam ettirdi. Bu yaklaşım İsrail ile ilişkilerin Arap ülkelerinin tepkisini çekecek bir nitelik kazanmamasını ve bunu yaparken, İsrail ile ilişkilerde siyasi ve ekonomik kazançların göz ardı edilmemesini içermekteydi. Ayrıca, bu dönemde 1990'ların ikinci yarısında gösterilen tepki gibi siyasi elitler İsrail'in şiddet içeren eylemleri sonrasında sert eleştirilerde bulunarak sessiz kalınmayacağını ortaya koymuşlardır. 2004'te İsrail'in güce başvurması (Hamas liderlerine suikast ve Refah'taki sivillere saldırı) üzerine Başbakan Recep Tayyip Erdoğan gelişmeleri 'devlet terörü' olarak tanımlamış ve 2006'da İsrail'in Gazze saldırısı sonrası Filistinlilerin hayatını kaybetmesi üzerine benzer bir tepki göstermiştir (Hürriyet, 4 Haziran 2004).

İsrail'e yönelik eleştirel tutuma rağmen erken dönemde AK Parti'nin İsrail ile ilişkilerin yıpranmaması adına, İsrail'in 2004'teki saldırısının ardından sorunları konuşma adına İsrail'e bir heyet göndermesi ve 2006'daki saldırıdan sonra İsrail'den Türkiye'ye yapılan ziyaretlere olumlu bakması gibi, müzakere kapısını açık tutan bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir. Bunun nedenleri; İsrail'in bu erken dönemde hem ikili askeri-ekonomik ilişkiler hem de Ortadoğu'da istikrarın sağlanmasında önemli bir aktör olarak görülmesi, 1990'larda bu

ülkeyle ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir rol oynayan ordunun bu dönemde etkin bir rol oynamaya devam etmesi ve Mart 2003 tezkeresinden sonra ilişkilerin onarılmaya çalışıldığı ABD'deki Cumhuriyetçi yönetimin Türkiye-İsrail ilişkilerinin bozulmama yönündeki çağrısı olarak sıralanabilir (Hürriyet, 29 Ocak 2004; Ergan, 2004). İsrail'in insansız hava aracı ihalesini kazanması, Filistin meselesini de içerecek şekilde Ortadoğu gelişmelerini tartışmak üzere toplanan Annapolis Konferansına Türkiye'nin katılımı ve İsrail ile Suriye arasında Türkiye'nin arabuluculuk girişimi Türkiye ile İsrail arasında - AK Parti iktidarının ilk yıllarındaki- işbirliği unsurları olarak sıralanabilir.

AK Parti hükümeti 2003-2008 arası söylem düzeyinde eleştirel bir tutum takınmış ancak 2008 sonrasında uygulamada da belli eylemlerde bulunma yoluna gitmiştir. Davos Zirvesi sonrası İsrail'in Anadolu Kartalları tatbikatına katılımı daha önceki tatbikata katılan uçakların Gazze'ye yönelik düzenlenen saldırılarda yer aldığı gerekçesiyle ertelenmiş ve Gazze'ye yardım ulaştırmayı amaçlayan Mavi Marmara gemisine İsrail askerlerinin saldırıp 9 Türk vatandaşını öldürmesi üzerine İsrail ile ilişkiler tek taraflı maslahatgüzar düzeyine indirilmiş ve Gazze ablukasının sona erdirilmesi hususu ilişkilerin normalleşme şartlarından biri olarak ileri sürülmüştür. Bu politika değişikliğinde 1990'larda İsrail ile ilişkilerin gelişmesinde önemli bir faktör olan Türkiye ile Irak, Suriye ve İran arasındaki sorunların bu dönemde arka planda kalması ve taraflar arasında değişen düzeylerde işbirliğinin tesis edilmesi etkili olmuştur. Başka bir deyişle, Ankara, Tel Aviv ile olan ilişkilerini tamamen kendi algılamaları ve görüşleri çerçevesinde yönlendirebilmiştir. Ayrıca, İsrail'in Aralık 2008'de Gazze'ye düzenlediği saldırılarla Annapolis Konferansı ruhuna uygun hareket etmeyeceğinin anlaşılması bir diğer önemli husustur. Bölgesel dinamiklerin yanında bu eylemlerde İsrail'in Gazze'ye düzenlediği saldırılara katılan uçakların Türkiye'deki tatbikatlara katılan uçaklar olduğu yönünde iç muhalefetin eleştirisi ve toplumda böyle bir algının ortaya çıkması (Radikal, 4 Şubat 2009), 1990'ların ilk yarısında ilişkilerin geliştirilmesinde etkili olan askeri bürokrasinin bu dönemde sivil iktidar ile benzer bir görüşü paylaşarak İsrail'in açıklamalarına tepki göstermesi (Vatan, 15 Şubat 2009) ve Türkiye'nin PKK ile mücadelede insansız hava araçlarından İsrail ile olan teknik anlaşmazlıklar nedeniyle yeterince yararlanamaması şeklindeki iç dinamikler de etkili olmuştur (NTV, 1 Kasım 2011).

Türkiye, İsrail'e yönelik artan ölçüde eleştirel bir tutum geliştirirken dönem boyunca Filistin sorunu ile ilgili hususlarda aktif bir tutum takınmayı ve gelişmeleri Ortadoğu'da hem kendi etkinliğini artıracak hem de Filistinlilerin yararına olacak şekilde etkilemeyi hedeflemiştir. Bu çerçevede Türkiye ilk olarak siyasi süreçte Hamas'ın 2006'daki seçim zaferini demokratik bir sürecin sonucunda gerçekleşmesi, seçim sonuçlarını dikkate almamanın süreç üzerinde olumsuz bir etki oluşturma ihtimali ve Hamas'ı İran-Hizbullah eksenine yakınlaştırabileceği kaygısıyla dikkate almıştır (Aras ve Karakaya-Polat, 2007: 479-480). Türkiye'nin Hamas'ın seçim zaferini Ortadoğu dörtlüsünün itirazlarına rağmen dikkate alması ve seçimden sonra Hamas liderinin Türkiye'ye ziyaret gerçekleştirmesi Türkiye'nin Batının Hamas'a yönelik olumsuz tutumuna rağmen, dış politikada benimsenen bütün taraflarla iletişim halinde olunmasını öngören ritmik diplomasi yaklaşımıyla paralel olarak, bağımsız bir davranış geliştirebildiğini göstermektedir. İkinci olarak, Filistin'deki aktörler arasında birliğin ve uzlaşının Filistin sorununda Filistinlilerin konumunu daha da güçlendireceği gerekçesiyle Türkiye, Hamas ile El-Fetih arasındaki anlaşmazlıkta arabuluculuk girişiminde bulunmak istemiştir. Ancak, Hamas'ın Mısır'ı tercih etmesi Türkiye'nin arabuluculuk yapma girişimini sonuçsuz bırakmıştır.

AK Parti iktidarı döneminde, Türk karar alıcılarının Filistinlilere yönelik gerçekleştirilen şiddet eylemlerinin doğru olmadığını ve barışa hizmet etmediğini belirterek İsrail'in eylemlerini devlet terörü ve insanlık suçu olarak nitelendirmesi, Türkiye'nin BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliği süresince Gazze'deki ablukayı gündeme getirmesi ve Erdoğan'ın Davos zirvesi gibi uluslararası bir toplantıda İsrail'i eleştirmesi Filistin konusunda hassas olan Ortadoğu halkları ve devletleri nezdinde Türkiye'nin popülaritesini artırmıştır. Daha önemlisi, Mavi Marmara gemisine saldırı sonrası İsrail ile ilişkilerin yeniden tesis edilmesinin şartı sadece İsrail'in Türkiye'den özür dilemesi gibi ikili hususlara bağlanmamış aynı zamanda Gazze ablukasının kaldırılması da temel şartlardan birisi olarak ileri sürülmüştür. Bu durum, Türkiye'nin uzunca bir süre İsrail-Filistin ekseninde değerlendirdiği Filistin meselesinin bir boyutunun Türkiye'nin İsrail'e yönelik politikasında önemli bir konu haline geldiğini göstermekteydi.

Siyasi boyutun yanında, 2000'lerde Türkiye Filistin'de kurumsal temsilini güçlendirecek girişimlerde bulunmuş ve Filistin'in ekonomik ve teknik ihtiyaçlarını giderecek yardımlar yapmıştır. Bu bağlamda, 2005'te Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı'nın (TİKA) Ramallah'ta ofis açması,

çeşitli kalkınma yardımlarının yapılması, tıbbi ilaç ile insani yardımlar ve Türk Kızılayı'nın 2009 yılında Kudüs ve Gazze'de birer ofis açması kayda değer örneklerdir (Ertem, 2019: 148-152). Bu yardımlar geleneksel dış politikada genellikle siyasi bir sorunun parçası olarak görülen Filistin konusunda Türkiye'nin 21. yüzyılda insani bir yaklaşım geliştirdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Filistin'e yönelik girişimler Ankara'nın Ortadoğu açılımının sadece siyasi ve ekonomik boyutu değil aynı zamanda yumuşak güç unsurlarına dayalı sosyal ve kültürel alanı da kapsadığını ortaya koymaktaydı.

c. Körfez Ülkelerine Yönelik Tutum

1980'lerde ekonomide dış dünyaya açılmayı öngören 24 Ocak kararları ve Özal gibi siyasi elitlerin dış ilişkilerde ekonomiye önem vermesi şeklindeki iç dinamikler Türkiye'nin Körfez ülkeleri ile ilişkileri geliştirmesinde önemli bir rol oynamıştı. Benzer şekilde, 2001 ekonomik krizi ve akabinde iktidara gelen AK Parti'nin ülke içerisindeki iş adamları için büyük pazarlar bulmak istemesi Körfez ülkelerini Türkiye için tekrar önemli bir aktör haline getirdi. 2000'li yıllarda Körfez ülkelerinin birikmiş sermayelerine yatırım alanları aramaları ve bu çerçevede 2005 yılında iki taraf arasında ekonomik işbirliği çerçeve anlaşmasının imzalanması ikili ekonomik ilişkilerin dinamizm kazanmasında oldukça etkili olmuştur. Bunun yanında, Türkiye'nin ritmik diplomasi anlayışı doğrultusunda Körfez sermayesini Türkiye'ye çekmek için çeşitli girişimlerde bulunması, 2006 ile 2008 arasında üç kere Türk-Arap Ekonomi Zirvesi'nin düzenlenmesi (Türk, 2009: 25), Körfez'e yönelik ekonomik yaklaşımda olumlu bir etki ortaya çıkarmıştır. Bu girişimler uygulamaya bankacılık ve finans sektöründe Körfez ülkelerinin kayda değer yatırımlar yapmasına, Türk müteahhitlerinin Körfez ülkelerinde işler almasına ve ticaret hacminin artmasına (2002'de 2,1 milyar dolar olan ticaret hacminin 2011'de 13,4 milyar dolara) yol açtı (Yeşilyurt, 2013: 435-436). Artan ekonomik ilişkiler iki önemli noktaya işaret etmekteydi: İlk olarak, dönem boyunca Türkiye'nin Körfez ülkelerine ihracatının ithalatından daha fazla olması Ankara'nın Anadolu sermayesi için büyük pazar bulma hedefini önemli ölçüde gerçekleştirdiğini göstermekteydi. İkinci olarak, ekonomik ilişkiler yürütülürken tarafların ciddi bir sorunla karşılaşmaması ve ekonomik ilişkilerdeki olumlu göstergeler Türkiye ve Körfez ülkelerini birbirleri için güvenilir ticari aktörler haline getirmiştir.

1980'lerdeki ekonomik odaklı ilişkilerin 2000'lerde tekrar ivme kazanmasının yanında 2000'lerde Irak'ın işgali ve İran'ın nükleer silah programı Ortadoğu siyasetiyle ilgili meselelerin Türkiye-Körfez ülkeleri

arasındaki ilişkilerde önemli bir gündem maddesi haline gelmesine neden oldu. Değişen oranlarda Şii nüfusuna sahip olan Körfez ülkeleri; Irak'ın toprak bütünlüğünün bozulmasından, Irak'ta Şii'lerin baskın güç haline gelip bunun kendi ülkelerindeki Şii nüfusa yönelik olumsuz bir etki yapmasından ve Irak'ın işgali sonrası bölgede etkinliğini artıran İran'ın nükleer silahlarla birlikte ciddi bir şekilde güçlenmesinden endişelenmekteydiler (DW, 20 Ocak 2005). Bu durum Körfez ülkelerinin 'Irak'a komşu ülkeler toplantısı' girişimiyle Irak'ın toprak bütünlüğünü savunan ve İran'ın nükleer silahlara sahip olmaktan ziyade barışçıl enerji faaliyetlerinde bulunmasını ifade eden Türkiye'ye yakınlaşmalarına yol açtı. Dolayısıyla, Türkiye ile Körfez ülkeleri, Irak'ın geleceği ve İran'ın konumu gibi bazı konularda benzer fikirleri paylaşmışlardır. Bu fikir birlikteliği uygulamaya iki şekilde yansıdı: (i) Körfez ülkeleri 'Irak'a komşu ülkeler toplantısı' girişimine aktif bir katılım sağlamış ve Körfez ülkelerinin Türkiye'nin Irak'la ilgili görüşlerine katılmaları Ankara'nın Irak ile ilgili girişimlerinin etkinliğini artırmıştır. (ii) Türkiye ile Körfez İşbirliği Konseyi arasında 2008'te tarafların Ortadoğu meselelerini ele alabileceği bir istişare platformu olan Stratejik Diyalog Mekanizması tesis edilmiş (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2 Eylül 2008) ve bu girişim Ankara'nın 1990'lı yıllarda yakın komşulara odaklı Ortadoğu politikasının kurumsal temelde daha geniş bir düzleme yöneldiğinin belirgin bir göstergesi olmuştur.

d. Lübnan, Ürdün ve Mısır

Türkiye'nin 1950'li yıllarda Batı Blokuna dâhil etmek için yoğun bir çaba gösterdiği Lübnan, Ürdün ve Mısır ile ilişkiler 2000'lere kadar düşük düzeyli bir görünüm sergilemişti. Bu durumun nedenleri: Türkiye'nin Ortadoğu bölgesinin tamamına yönelik bir politika geliştirememesi ve özelde Lübnan'da Suriye'nin etkisinin olması dolayısıyla Suriye ile ilişkileri iyi bir seyir izlemeyen Türkiye'nin Lübnan'a yönelik bir açılım yapamaması; görece küçük bir devlet olan Ürdün'ün dış politikada daha çok Filistin sorununa odaklanması ve Türkiye'nin bu sorunda düşük profilli bir görünüm sergilemesi; Mısır'ın Ortadoğu'da oynamaya çalıştığı liderlik pozisyonunu kimseyle paylaşmak istememesidir.

2000'li yıllara gelindiğinde Türkiye, Ortadoğu'da barış ve istikrarın sağlanmasında kendisine bir sorumluluk yüklemiş, Suriye ile ilişkileri geliştirme yönünde bir irade göstermiş, Filistin sorununda daha aktif bir tutum izlemeye başlamış ve Mısır'da Hüsnü Mübarek liderliğinin eskisi kadar güçlü olmamasıyla bölgesel gelişmelerde daha görünür hale gelmiştir. Bu faktörlerin olumlu etkisiyle Türkiye, Ortadoğu

devletlerinin tamamını ilgilendiren Irak'ın işgali ile Filistin meselesi gelişmelerinde Ürdün ve Mısır'ın desteğini almayı ve Lübnan ile ilgili gelişmelerin Ortadoğu'ya olumsuz yansımaları olmaması için uzlaşma ve barışın sağlanmasına katkı sağlamayı hedeflemiştir. Irak'a komşu ülkeler toplantısının Irak'ın komşularının yanında Mısır'ın katılımıyla daha kapsamlı bir nitelik kazanması ve genişletilmiş ilk toplantının Mısır'da düzenlenmesi bu durumun bir yansımasıdır (Yeni Şafak, 3 Kasım 2007). Benzer şekilde, İsrail'in Gazze operasyonları sonrası Erdoğan'ın bölge ülkelerine ziyaretlerinde Filistin ile olan politik ve tarihsel bağlantıları nedeniyle Ürdün ve Mısır ön planda olmuş ve Türkiye'nin aktif diplomasisi bu iki ülke tarafından olumlu karşılanmıştır (ORSAM, 4 Ocak 2009). Dahası, Türkiye, 2006 Lübnan savaşı sonrası BM'nin Lübnan'daki barış gücü olan UNIFIL'e asker sağlamış ve Lübnan-Suriye-İsrail ekseninde arabuluculuk girişimleri yürütmeye ve Lübnan'daki siyasal kriz sürecinde aktörlerin görüşlerini birbirlerine aktarmada işlevsel bir rol oynamaya çalışmıştır (Ayhan ve Tür, 2009).

Türkiye bölgede oynadığı rolün etkisiyle Ürdün ve Lübnan ile vizelerin kaldırılması anlaşmaları, Mısır ile de vizenin kolaylaştırılması anlaşması imzalamış ve bu üç ülkede Yunus Emre Enstitüsünün kurulması insani, ticari ve kültürel etkileşimin artmasını sağlamıştır (Hürriyet, 1 Aralık 2009; BBC Türkçe, 11 Ocak 2010). Bu dönemde, Lübnan'ın siyasal istikrarına yönelik katkı ve Mısır'a yönelik olumlu tutum Lübnan ve Mısır'ın deniz yetki alanları konusunda Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile olan ilişkilerini Türkiye'nin tepkisini çekmemek adına daha fazla geliştirmemesi yönünde frenleyici bir etki oluşturdu. Örneğin, Türkiye ile ilişkilerdeki dinamizmin farkında olan Lübnan, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile yaptığı anlaşmayı parlamentoda onaylamadı (Ayhan ve Tür, 2009). Türkiye, Lübnan ve Ürdün'ün işbirliğine yönelik taşıdıkları olumlu irade Türkiye ile Suriye arasında ortaya çıkan ve mallar ile insanların serbest dolaşımını sağlayan fiili entegrasyonun 2010 yılında Lübnan ve Ürdün'ü içerecek şekilde daha geniş bir ölçekte tesis edilmesi anlamına gelen Doğu Akdeniz Dörtlüsüne evrilmesine yol açtı (Hürriyet, 4 Aralık 2010). Doğu Akdeniz Dörtlüsü girişimi Ankara'nın yaklaşımının sadece sınır komşuları tarafından değil aynı zamanda Lübnan ve Ürdün tarafından kabul edildiğini ve ilişkilerin uzunca bir sürece âtlı kaldığı Lübnan ve Ürdün ile ilişkilerde daha kapsamlı bir işbirliğinin oluşmasının önünü açacak bir zeminin oluşturulduğunu göstermekteydi.

Genel olarak, 2011'e kadarki dönemde Türkiye'nin Ortadoğu yönelimi literatürde bazı yazarların iddia ettiği İslamcı temaları taşıdığı argümanının (Dikici-Bilgin, 2008: 418) aksine reel politığın (Irak'ın

işgali ile Ortadoğu'da barış ve istikrarın daha hassas hale geleceği, Suriye ve İran'a yönelik olası bir müdahalenin bölgesel kaosa neden olacağı ve bölgeye yönelik aktif diplomasinin çıkarlar sağlayacağı gibi) kapsamlı bir şekilde okunmasının sonucudur. 2000'li yıllarda Türkiye, dış politikada tarihte hiç olmadığı kadar Ortadoğu'ya yönelik aktif bir politika izlemiş, gelişmelere müdahil hale gelmiş ve etkinliğini artırmaya yönelik bir tutum takınmıştır. Bunun sonucunda, Türkiye'nin komşularla olan ilişkileri önemli bir şekilde gelişmiş, Körfez ülkeleri ile Lübnan, Ürdün ve Mısır'a yönelik açılımlar gerçekleştirmiş, ekonomi alanında olumlu çıktılar elde etmiş ve bölge ile olan kültürel etkileşimi artırmıştır. Bunu yaparken, Ortadoğu'ya yönelik politikada Batı ile Doğu arasındaki dengeyi sağlayarak bölge ülkelerinin düşüncelerini dikkate almış, diplomasi çerçevesinde bütün aktörlerle iletişim halinde olmuş ve arabuluculuk yöntemini uygulayarak Ortadoğu'da bölgesel güvenliğe katkı sağlamıştır. Tüm bu unsurlar Türkiye'nin Ortadoğu'daki imajının, görünürlüğünün ve bölgesel güç pozisyonunun olumlu yönde güçlenmesini sağlamıştır. Nitekim, TESEV'in 2011 yılında yaptığı araştırmaya göre Türkiye, Ortadoğu halkları tarafından bölgede barışa en fazla katkı sağlayan, model ülke olarak görülen ve çatışma çözümünde bölgede daha fazla rol oynaması beklenen bir ülke olarak tasvir edilmiştir (Akgün ve Gündoğar, 2012: 6).

Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik aktif bir politika izlemesi ve 2000'lerin sonlarına doğru İsrail ile ilişkilerin gergin bir hal alması ve BM'de İran'a yönelik yaptırıma karşı çıkması "Türkiye, eksen değiştiriyor" şeklinde bir tartışmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, 2000'li yıllarda bu tür suçlamalara rağmen Türkiye, Büyük Ortadoğu Projesinin eş başkanlığını yürüterek bu proje çerçevesinde, bölge ülkelerinin kalkınmasına katkı sağlayacağını düşündüğü için, bölge ülkelerindeki siyasal ve ekonomik istikrarı teşvik etmeye çalışmış ve İran ile olan ilişkilere zarar verme ihtimaline karşılık NATO füze savunma sisteminin kendi topraklarına kurulmasına izin vermiştir. Dolayısıyla, Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikada tamamen Batıdan uzaklaşma şeklinde bir kaygı gütmeye aksine Batı dünyasını ilgilendiren meselelerde hem Batının hem de Doğunun çıkarlarını bir araya getirecek bir yöntem bulmaya çalıştığı görülmektedir. Bunun yanında, hem Batıyı hem de Doğuyu ilgilendiren ancak Batılı görüşlerin ulusal çıkarlarına zarar verme ihtimalini barındıran bir meselede (İran'a yaptırımlar uygulanması halinde ekonomik kayıplar yaşayacağı veyahut İsrail'in politikalarına karşı çıkılmaması halinde bunun iç siyasal sistemde eleştirilere konu olabileceği ve Ortadoğu'daki imajına zarar vereceği gibi) kendi dış

politika davranışını tercih etmesi eksen kayması olarak nitelendirilmekten ziyade çıkarlar elde etmeyle ve özerk dış politika davranışıyla bağlantılı bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır.

5. SONUÇ

Türkiye'nin Ortadoğu politikalarını şekillendiren en önemli faktör dış politikanın temel yönelimi olan Batılı devletlerle geliştirdiği ittifakın/ilişkilerin niteliği olmuştur. Soğuk Savaş döneminin yanında, Soğuk Savaş sonrası Türkiye, 1991-1997 arası dönemde olduğu gibi ya Batılı devletlerin bölgeye yönelik politikalarının ulusal güvenliğe olumsuz etkilerini önlemek (Körfez savaşı sonrası Irak'ta Kürt devletinin kurulma ihtimali) ya da 1997-2002 ve 2002 sonrası dönemde görüleceği üzere Batılı devletlerle ilişkilerde yaşanan sorunlar (her iki dönemde de AB ile ilişkilerin belli bir süre sonra durağan seyir izlemesi) karşısında dış politikayı çeşitlendirmek için bölgeye yönelen bir anlayışta olmuştur.

1997-2002 ve 2002-2011 arası dönemlerde İsmail Cem ve Ahmet Davutoğlu, Ortadoğu'ya yönelik politikanın oluşturulmasında benzer noktalardan (tarihsel ve kültürel bağların bölgeye yönelik politikada zemin oluşturması ve ilişkilerin geliştirilmesinde Türkiye'nin sorumluluk alması) hareket etmişlerdir. 1991-1997, 1997-2002 ve 2002-2011 arası dönemlerde ordu, etkinlik düzeyi farklı olmakla birlikte, İsrail ile ilişkiler, Kuzey Irak ve PKK konularında Türkiye'nin bölgeye yönelik politikalarını etkileyebilmiştir.

Dış politika hedefleri açısından, Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikasında 1991-1997 ve 1997-2002 dönemlerinde ulusal güvenliğin güçlendirilmesini sağlayacak şekilde ikili ilişkilerin geliştirilmesi ön planda olmuş, 2002-2011 döneminde bu durum siyasi, ekonomik ve kültürel alanda yüksek düzeyli işbirliği tesis etmeye evrilmiştir. 2002-2011 döneminde öngörülen hedefler karşılıklı çıkarlar temelinde geliştiği için değişen seviyelerde uygulamaya aktarılmıştır. Bu niteliğiyle Türkiye'nin Ortadoğu politikasında Soğuk Savaşın sona ermesinden günümüze kadar olan dönemde hedefler açısından bir ölçek büyütmenin olduğu görülmektedir.

Dış politika söylemleri açısından, Türkiye'nin Ortadoğu politikalarında 1991-1997 arası dönemde ulusal güvenliğe vurgu yapan ve belli ülkeleri ya da grupları ön plana çıkaran söylemler ortaya konmuş, 1997-2002 ve 2002-2011 arası dönemlerde ise genellikle işbirliği temelli ve aktörler arasında belli bir dengeye önem veren açıklamalarda bulunulmuştur.

Dış politika araçlarıyla ilgili olarak, Irak'ın kuzeyindeki PKK kamplarına yönelik operasyonlar gibi askeri unsurlar her dönemde Türkiye'nin Ortadoğu politikalarında yer almıştır. Cem'in ve Davutoğlu'nun Ortadoğu ülkeleriyle ekonomik ilişkilerin geliştirilmesiyle ortaya çıkacak karşılıklı bağımlılığın sorunların çözülmesinde etkili olacağı hususu uygulamada tam anlamıyla geçerlilik kazanmazken, 2002-2011 arası dönemde ortaya konan arabuluculuk mekanizması Türkiye'nin bölgeye yönelik politikasında yöntem olarak önemli bir değişimi temsil etmiştir.

Güvenlik açısından bakıldığında, Kürt devletinin kurulma olasılığı ve bunu engellemeye yönelik davranışların geliştirilmesi Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikalarında en temel süreklilik unsurlarından birisi olmuştur. 1991'de Körfez Savaşı ve 2003'te Irak'ın işgali sürecinde karar alıcılar Türkiye'nin güvenliğine olumsuz yansımaları olacak bir Kürt devletinin kurulma olasılığını önlemeye yönelik eylemlere birincil öncelik vermişlerdir.

1980'lerde Türkiye'nin Ortadoğu politikalarında bir gündem maddesi haline gelen ekonomi olgusu politika alanındaki ilişkilerin niteliğine bağlı olarak şekillenmiştir. Türkiye'nin Ortadoğu devletleri ile arasında sorunlar olduğu zaman, 1991-1997 arası dönemde olduğu gibi, ekonomik ilişkiler kayda değer bir şekilde gelişmemiştir. Diğer yandan, Türkiye, Ortadoğu'ya işbirliği çerçevesinden yaklaştığı ve Türkiye ile Ortadoğu devletleri arasında olumlu bir zemin tesis edildiği dönemlerde, 1997-2002 ve 2002-2011 gibi, ekonomik ilişkiler ortak çıkar anlayışı temelinde önemli ölçüde gelişmiştir.

Türkiye'nin hem toplumsal hem de siyasal alanda benimsediği Batıcı perspektif nedeniyle uzun süre ihmal edilen Türkiye ile Ortadoğu arasındaki tarihsel ve kültürel bağlar 1997-2002 arası dönemde gündeme gelmiş, 2002-2011 arası dönemde ise politikaları etkileyen bir faktör olarak yer almıştır.

1991-1997 ve 1997-2002 dönemlerinde görüleceği gibi Türkiye'nin Ortadoğu politikaları genellikle sınır komşularına yönelik olmuş ancak 2002-2011 arasında ise bölgenin tamamını kapsayacak şekilde politikalar yürütülmeye çalışılmıştır. Özellikle, 2002-2011 arası dönemde işbirliği vurgusu çerçevesinde bölge ülkelerinin tamamı ile güçlü ilişkiler tesis edilmiştir.

Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikalarında iki farklı görünümün olduğu söylenebilir: 1991-1997 arası dönemde Türkiye'nin politikaları çoğunlukla güvenlik odaklı gelişmiş, bazı devletlere daha

fazla önem vermek zorunda kalınmış ve askeri araçlar tercih edilmiştir. Bu yaklaşım Türkiye'nin Ortadoğu'daki etkinliğinin sınırlı kalmasına ve bölge ülkeleriyle ekonomik ilişkilerin zarar görmesine neden olmuştur. Ancak, 1997-2002 ve 2002-2011 dönemlerinde Türkiye, Ortadoğu'ya yönelik işbirliği odaklı bir politika izlemiş, bölge genelinde etkin olmaya çalışmış, tüm aktörlerle ilişkilere öncelik vermiş, arabuluculuk ve müzakere gibi yumuşak güç unsurlarını tercih etmiştir. 2002-2011 arası dönemde izlenen politikalar sayesinde Türkiye, bölgedeki siyasi etkinliğini artırmış, kayda değer ekonomik kazançlar elde etmiş, güvenilir bir aktör özelliği kazanmış ve uyuşmazlık çözümünde önemli bir aktör haline gelmiştir. Dolayısıyla, Türkiye'nin Ortadoğu'da etkinliğinin olumlu bir seyir izlemesi 1997-2002 ve 2002-2011 dönemlerinin büyük bir kısmında görüleceği üzere bütün aktörlerle dengeli ilişkilere önem veren, tarafgir bir tutum takınmayan, yumuşak güç unsurlarını öncelik haline getiren, değerlerden ziyade bölgesel gerçeklikleri dikkate alan ve katı bir tutumdan ziyade esnek bir diplomasiyi benimseyen bir yaklaşımla mümkündür.

KAYNAKÇA

- Aljazeera Türk. (19 Ekim 2011). TSK'nın sınır ötesi operasyonları. 01 Aralık 2020 tarihinde <http://www.aljazeera.com.tr/haber/tsknin-sinir-otesi-operasyonlari> adresinden erişildi.
- Aljazeera Türk. (6 Ocak 2014). Geçmişten Günümüze Türkiye-İran İlişkileri. 02 Aralık 2020 tarihinde <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/gecmisten-gunumuze-turkiye-iran-iliskileri> adresinden erişildi.
- Akgün, M. ve Gündoğar, S. S. (2012). *Ortadoğu'da Türkiye Algısı 2011*. TESEV Yayınları.
- Altunışık, M. B. (1998). *Güvenlik Kıskaçında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri*. G. Özcan ve Ş. Kut, (Der.). En Uzun Onyıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar içinde (329-353). Boyut Yayıncılık.
- Altunışık, M. B. (1999). *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri*. M. B. Altunışık, (Der.). Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik ve Güvenlik içinde (181-215). Boyut Kitapları.
- Altunışık, M. B. ve Martin, L. G. (2011). Making Sense of Turkish Foreign Policy in the Middle East under AKP. *TurkishStudies*, 12(4), 569-587. <https://doi.org/10.1080/14683849.2011.622513>

- Aras, B. ve Karakaya-Polat, R. (2007). Turkey and the Middle East: Frontiers of the New Geographic Imagination. *Australian Journal of International Affairs*, 61(4), 471-488.
- Armaoğlu, F. (2017). *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*. Kronik Kitap.
- Ayhan, V. ve Tür, Ö. (2009). *Lübnan: Savaş, Barış, Direniş ve Türkiye ile İlişkiler*. Dora Yayınları.
- BBC Türkçe. (11 Ocak 2010). Türkiye ile Lübnan arasında vize kalktı. 03 Aralık 2020 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/01/100111_lebanon_turkey adresinden erişildi.
- Bilgin, P. (2007). Making Turkey's Transformation Possible: Claiming 'Security-speak' – not Desecuritization! *Southeast European and Black Sea Studies*, 7(4), 555-571.
- Bila, F. (1999). İki Buçuk Savaş. *Milliyet*. 07.06.1999, 03 Aralık 2020 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/fikret-bila/iki-bucuk-savas-5247515> adresinden erişildi.
- Bila, F. (2000). Ankara Formülü. *Milliyet*. 11.10.2000, 03 Aralık 2020 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/fikret-bila/ankara-formulu-5336833> adresinden erişildi.
- Bila, F. (2005). Irak seçiminde Türkmenler üç parça. *Milliyet*. 06.12.2005, 03 Aralık 2020 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/fikret-bila/irak-seciminde-turkmenler-uc-parca-137556> adresinden erişildi.
- Bölükbaşı, S. (2001). *Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa*. Ş. H. Çalış, İ. D. Dağı ve R. Gözen (Der.). Türkiye'nin Dış Politika Gündemi içinde (243-269). Liberte Yayınları.
- Cem, İ. (2004). *Türkiye, Avrupa, Avrasya*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- CNN Türk. (27 Ocak 2005). Erdoğan'dan 'Irak seçimi' eleştirisi. 04 Aralık 2020 tarihinde <https://www.cnnturk.com/2005/dunya/01/27/erdogandan.irak.secimi.elestirisi/68441.0/index.html> adresinden erişildi.
- Dikici-Bilgin, H. (2008). Foreign Policy Orientation of Turkey's Pro-Islamist Parties: A Comparative Study of the AKP and Refah. *Turkish Studies*, 9(3), 407-421.

- DW. (20 Ocak 2005). Körfez ülkelerinde Şii endişesi. 04 Aralık 2020 tarihinde <https://www.dw.com/tr/k%C3%B6rfez-%C3%BClkelerinde-%C5%9Fii-endi%C5%9Fesi/a-2525480> adresinden erişildi.
- Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. Küre Yayınları.
- Davutoğlu, A. (2004). Türkiye merkez ülke olmalı. *Radikal*. 26.02.2004, 05 Aralık 2020 tarihinde <http://www.radikal.com.tr/yorum/turkiye-merkez-ulke-olmali-702116/> adresinden erişildi.
- Durmaz, F. (2021). “Turgut Özal Döneminde Türkiye'nin Ortadoğu Politikalarının Liberalizm Çerçevesinden İncelenmesi (1983-1993)”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 26(103), 205-236.
- Elekdağ, Ş. (1994). İki Buçuk Savaş Stratejisi. *Milliyet*. 27.11.1994, 06 Aralık 2020 tarihinde <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> adresinden erişildi.
- Ergan, U. (2004). Bush uyardı AKP heyeti İsrail'e gitti. *Hürriyet*. 31.08.2004, 07 Aralık 2020 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bush-uyardi-akp-heyeti-israil-e-gitti-253678> adresinden erişildi.
- Ertem, H. S. (2019). Filistin'in Sosyo-Ekonomik Sıkıntılarının Giderilmesinde Türkiye'nin İmkân ve Sınırları. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 6(1), 133-168. DOI: 10.26513/tocd.561068
- Fırat, M. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2001). *1945-1960 Dönemi: Arap Devletleriyle İlişkiler*. B. Oran, (Ed.). Türk Dış Politikası, Cilt 1: 1919-1980 içinde (615-634). İletişim Yayınları.
- Fırat, M. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2001). *1990-2001: Arap Devletleriyle İlişkiler*. B. Oran, (Ed.). Türk Dış Politikası, Cilt: 2, 1980-2001 içinde (551-567). İletişim Yayınları.
- Gözen, R. (2002). Türkiye'nin Ortadoğu Politikası Gelişimi ve Etkenleri. *Türkler*, 17, 406-408.
- Gözen, R. (2000). *Amerikan Kıskaçında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası*. Liberte Yayınları.
- Gül, M. (2016). Turkey's Ostpolitik (2002-2011). *Akademik Ortadoğu*, 10(2), 105-126.

- Hale, W. (2003). *Türk Dış Politikası 1774-2000* (P. Demir, Çev.). Mozaik Yayınları. (Orijinali 2000'de yayımlanmıştır).
- Hürriyet. (14 Ekim 1998). Kıvrıkoğlu sert. 08 Aralık 2020 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kivrikoglu-sert-39042708> adresinden erişildi.
- Hürriyet. (6 Nisan 2002). İsrail ile 'soykırım' krizi. 08 Aralık 2020 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/israil-ile-soykirim-krizi-64051> adresinden erişildi.
- Hürriyet. (29 Ocak 2004). İkinci Başkan'ın İsrail'e sürpriz ziyareti. 08 Aralık 2020 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ikinci-baskanin-israile-surpriz-ziyareti-38562880> adresinden erişildi.
- Hürriyet. (4 Haziran 2004). İsrail Filistinlilere engizisyon uyguluyor. 08 Aralık 2020 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/israil-filistinlilere-engizisyon-uyguluyor-38611850> adresinden erişildi.
- Hürriyet. (15 Temmuz 2007). Türkiye İran ile imza attı enerjide kartlar değişti. 08 Aralık 2020 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-iran-ile-imza-atti-enerjide-kartlar-degisti-6894575> adresinden erişildi.
- Hürriyet. (1 Aralık 2009). Ürdün ile vize kaldırıldı. 08 Aralık 2020 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/urdun-ile-vize-kaldirildi-13083990> adresinden erişildi.
- Hürriyet, (4 Aralık 2010). Doğu Akdeniz 'Nafta' modeline geçecek, 1,5 trilyon dolarlık olacak. 08 Aralık 2020 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/dogu-akdeniz-nafta-modeline-gececek-1-5-trilyon-dolarlik-olacak-16445106> adresinden erişildi.
- İnat, K. (2015). Ekonomik İşbirliği Örgütünün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri. *SETA Analiz*, Sayı: 132.
- Kanat, K. B. (2012). Continuity of Change in Turkish Foreign Policy under the JDP Government: The Cases of Bilateral Relations with Israel and Syria. *Arab Studies Quarterly*, 34(4), 230-249.
- Karaaslan, H. (2020). Evrilen Uluslararası Sistemde Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye Yönelik Değişen Güvenlik Algılamaları. *Van YYÜ Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, Sayı: 50, 191-222.

- Kıbaroğlu, A. (2012). Fırat-Dicle Havzası Sınır aşan Su Politikalarının Evrimi: İşbirliği İçin Fırsatlar ve Tehditler. *Ortadoğu Analiz*, 4(43), 70-83.
- Milliyet. (12 Ekim 1990). Ali Bozer istifa etti. 09 Aralık 2020 tarihinde <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> adresinden erişildi.
- Milliyet. (04 Aralık 1990). Uyarı gibi istifa. 09 Aralık 2020 tarihinde <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> adresinden erişildi.
- Milliyet. (09 Aralık 1997a). Araplar bizi bağlamaz. 09 Aralık 2020 tarihinde <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1997/12/09> adresinden erişildi.
- Milliyet. (09 Aralık 1997b). İran'da sıkıntılı zirve. 09 Aralık 2020 tarihinde <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1997/12/09> adresinden erişildi.
- Milliyet. (13 Haziran 2000). Türkiye ile ilişkileri geliştirin. 09 Aralık 2020 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/the-others/turkiye-ile-iliskileri-gelistirin-5315544> adresinden erişildi.
- Milliyet. (23 Eylül 2004). İranda Turkcell ve TAV'a karşı yasa. 09 Aralık 2020 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/iranda-turkcell-ve-tava-karsi-yasa-389477> adresinden erişildi.
- Milliyet. (20 Kasım 2008). Irak'taki Türk heyeti, Sistani'yi ziyaret etti. 09 Aralık 2020 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/dunya/irak-taki-turk-heyeti-sistani-yi-ziyaret-etti-1018694> adresinden erişildi.
- Milliyet. (19 Aralık 2008). 2008'de Türkiye-İran ilişkileri. 09 Aralık 2020 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/dunya/2008-de-turkiye-iran-iliskileri-1030103> adresinden erişildi.
- Milliyet. (15 Mayıs 2009). Gül: Suriye ile ilişkileri karşılıklı çıkar çerçevesinde geliştireceğiz. 09 Aralık 2020 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/gul-suriye-ile-iliskileri-karsilikli-cikar-cercevesinde-gelistirecegiz-1095187> adresinden erişildi.
- NTV. (1 Kasım 2011). İHA'lar neden uçamıyor? 09 Aralık 2020 tarihinde <https://www.ntv.com.tr/turkiye/ihalar-neden-ucamiyor,wQtPYihPt0isFoF4IGFrPw> adresinden erişildi.

- Oğuz, S. ve Öktener, A. (2000). Örgütleri Tahran Besliyor. *Milliyet*, 08.05.2000, 10 Aralık 2020 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/the-others/orgutleri-tahran-besliyor-5320451> adresinden erişildi.
- Olson, R. (2005). *Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004: Devrim, İdeoloji, Savaş, Darbeler ve Jeopolitik* (K. Acar, Çev.). Ebabel Yayıncılık. (Orijinali 2004'te yayımlanmıştır).
- ORSAM. (4 Ocak 2009). Gazze Operasyonu ve Başbakan Erdoğan'ın Ortadoğu Turu. 11 Aralık 2020 tarihinde <https://www.orsam.org.tr/tr/gazze-operasyonu-ve-basbakan-erdogan-in-ortadogu-turu/> adresinden erişildi.
- Özcan, M. ve Usul, A. R. (2010). Understanding the 'New' Turkish Foreign Policy: Changes within Continuity Is Turkey Departing from The West? *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 6(21), 101-123.
- Özel, S. (2008). Bağdat Seferi. *Sabah*, 13.07.2008, 12 Aralık 2020 tarihinde https://www.sabah.com.tr/yazarlar/ozel/2008/07/13/bagdat_seferi adresinden erişildi.
- Pamukçu, K. (2000). *Su Politikası*. Bağlam Yayıncılık.
- Pusane, Ö. K. (2017). Türkiye'nin Kuzey Irak Politikasında Değişim: Turgut Özal ve Tayyip Erdoğan Dönemleri Karşılaştırmalı Analizi. *Uluslararası İlişkiler*, 14(56), 39-53.
- Radikal, (4 Şubat 2009). Baykal: Filistinli çocukları vuran İsraili pilotlar Konya'da eğitiliyor. 13 Aralık 2020 tarihinde <http://www.radikal.com.tr/politika/baykal-filistinli-cocuklari-vuran-israilli-pilotlar-konyada-egitiliyor-919976/> adresinden erişildi.
- Sağsen İ. ve Karaaslan H. (2015). İklim Değişikliği Fırat-Dicle Havzası'nda Savaş Sebebi Olabilir Mi? *Akademik Ortadoğu*, 10(1), 189-220.
- Sayarı, S. (1992). Turkey: The Changing European Security Environment and the Gulf Crisis. *Middle East Journal*, 46(1), 9-21.
- Sinkaya, B. (2011). Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi. *ADAM Akademi*, No: 1, 79-100.

- Tuncer, N. (2007). Süleyman Demirel. A. F. Demir, (Ed.). *Türk Dış Politikasında Liderler: Süreklilik ve Değişim, Söylem ve Eylem* içinde (125-240). Bağlam Yayınları.
- Türk, F. (2009). Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarında Türkiye-Körfez Ülkeleri (Suudi Arabistan, Katar ve Kuveyt) İlişkileri. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 1(2), 21-32.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (2 Eylül 2008). Sayın Bakanımızın Türkiye-KİK Stratejik Diyalogu 1. Dışişleri Bakanları Toplantısında Yaptıkları Konuşma, Cidde, 2 Eylül 2008. 14 Aralık 2020 tarihinde <http://www.mfa.gov.tr/sayin-bakanimizin-turkiye-kik-stratejik-diyalogu.tr.mfa> adresinden erişildi.
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (2012). Dış Ticaret İstatistikleri. 15 Aralık 2020 tarihinde <https://ticaret.gov.tr/istatistikler/dis-ticaret-istatistikleri> adresinden erişildi.
- Umar, Ö. O. (2013). *Bağdat Paktı*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Vatan. (15 Şubat 2009). İsraili komutana çifte tepki. 15 Aralık 2020 tarihinde <http://www.gazetevatan.com/israilli-komutana-cifte-tepki-223310-gundem/?f=mobil> adresinden erişildi.
- Yeni Şafak. (3 Kasım 2007). Irak'a komşu ülkeler toplantısı başladı. 16 Aralık 2020 tarihinde <https://www.yenisafak.com/gundem/iraka-komsu-ulkeler-toplantisi-basladi-79096> adresinden erişildi.
- Yeşilyurt, N. (2013). *Orta Doğu'yla İlişkiler*. B. Oran, (Ed.). Türk Dış Politikası Cilt III (2001-2012) içinde (401-463). İletişim Yayınları.
- Zengin, S. (2016). Asker direnmeseydi Özal Musul'a girecekti. *Sabah*, 27.10.2016, 17 Aralık 2020 tarihinde <https://www.sabah.com.tr/gundem/2016/10/27/asker-direnmeseydi-ozal-musul-a-girecekti> adresinden erişildi.